

שיעור האמה בהתאמה למסורת ולממצאים בהר הבית

א. פתרון 'חידת השיעורים' ומציאת גודל האמה

ב. אמת הר הבית אינה גדולה מ-56 ס"מ

ג. כותל העזרה במזרח מצוין על ידי כותל הרמה

ד. שיא גובה אבן השתייה ומקומה ביחס לפרוכת

ה. עובי כותלי העזרה

ו. התאמת הממצאים לאמה בת 51.72 ס"מ

ז. סיכום

נספח א - תצלומי יסודות כותל הרמה המזרחי

נספח ב - שרטוטי פסגת אבן השתייה

במאמר זה מוצגים פרטים רבים של חשבונות ומועלות השערות שלא כולן הכרחיות, אך העיקר הוא התמונה הכללית שמעידה על התאמה מופלאה בין המסורת לכל הממצאים שבימינו. הנקודה המרכזית שמתבררת היא שגודל האמה העולה ממקורות הלכתיים רבים, מביא לשרטט את מבנה המקדש בצורה שמתאימה להפליא לכל הממצאים הארכיאולוגיים הידועים לנו, יחד עם אימות המסורת שציין הרדב"ז על מקומה של אבן השתייה תחת כיפת הסלע, כשכותלי הכיפה ממוקמים במקומם המדויק לציון מקום ההיכל, וכן הממצאים מאמתים את המסורת על הכותל המערבי כשריד חומת הר הבית המקודש.

א. פתרון 'חידת השיעורים' ומציאת גודל האמה

חשיבות הלכתית עצומה היא לברר כיצד ליישם את מידות האורך ומידות הנפח במידות של ימינו, אך יש בעניין זה חידה שלא נפתרה, כשבאים להשוות בין מידות האורך האמורות בתורה (אמה, אצבע וכו') ובין מידות הנפח (כור, איפה, סאה וכו').

אנו מוצאים בהלכה השוואה כזו בהלכות מקווה, ששיעורו נמסר לנו בשתי צורות: במידות אורך ובמידות נפח. כתוב בתורה (ויקרא טו, טז) "ורחץ במים את כל בשרו", ודרשו חכמים (ספרא מצורע פרשה ג פ"ו): "מים שכל בשרו עולה להם, וכמה הן: אמה על אמה ברום שלוש אמות. נמצאת אתה אומר שיעור המקווה ארבעים סאה". כלומר: שיעור ארבעים סאה זהה לשיעור ג' אמות מעוקבות. מעתה אם נדע מה שיעור סאה נוכל לדעת מה שיעור האמה.

בגמרא (עירובין פג ע"א) נאמר שבסאה יש 144 ביצים. בימי רב הילאי גאון (מובא בתשובת רב שרירא, אוצה"ג ביצה עמ' 1) שיערו את משקלה של הביצה, ומצאו שהיא

כמשקל 16.6 דרהם, במידות ימינו 49.5 גרם,¹ שהם כ-47.5 סמ"ק מים. יוצא משיעור זה שמקווה שיש בו 5760 ביצים מכיל 273.6 ליטר. גם הרמב"ם קבע בכמה מקומות ששיעור ביצה ומחצה (רביעית הלוג לשיטתו) הוא משקל 27 דרהם של מים, וחכמי זמננו (ראה הערה 1) הסיקו שכוונת הרמב"ם לדרהם בן 2.83 גרם, והוא בדיוק כשיעור הגאונים. בקירוב לזה פוסקי אשכנז הידועים היו משערים שביצה היא 46 סמ"ק,² ובימינו שיעור ביצה אורגנית ממוצעת כ-52 סמ"ק.³

מכיוון ששיעור מקווה נמסר לנו גם במידות אורך, נוכל לחשבן בהתאמה, וכדי להקל על החישוב נחשב לפי ביצה של 50 סמ"ק שלפיה מקווה הוא 299500 סמ"ק. במקווה יש 3 אמות מעוקבות. כל אמה שאמרו במידות חכמים היא של ששה טפחים (עירובין ג ע"ב) ובכל טפח יש ארבע גודלין (מנחות מא ע"ב), נמצא שאמה מעוקבת היא קובייה שכל אחת מצלעותיה אורכה 24 אגודלים (13,824 אגודלים מעוקבים), ושיעור מקווה הוא 41720 אגודלים מעוקבים. לפי זה היחס בין האגודל המעוקב לסמ"ק הוא כ-1:7 (41720:299500), כלומר אגודל מעוקב הוא קובייה של 7 סמ"ק, שכל אחת מצלעותיה כ-1.9 ס"מ – שזו מידת האגודל (בשיעור מדויק ביצה של הגאונים מביאה לאגודל 1.88).

כאן אנו מגיעים ל'חידת השיעורים', כי במציאות נראה שאגודל ממוצע בוודאי רחב יותר מ-1.9 (האגודל נמדד באמצעו במקום הרחב בלי כל לחץ). ואכן התשב"ץ (ח"ג סי' לג) הבחין בכך ששיעור הביצים יותר קטן מהשיעור הנמדד לפי אגודל במציאות, ולכן כתב שלחומר יש לשער מקווה על פי האגודל במציאות. גם הב"י באבקות-רוכל (סי' נג), והמבי"ט (ח"א סי' קמג) דנו במקווה שהכיל ארבעים סאה על פי מידות הנפח (שחושבו על פי משקל רביעית המים בדרהם, כפי שכתב הרמב"ם), אך לפי מידות האורך באגודלים היה חסר, והסיקו שיש ללכת לפי השיעור העולה ממידת האגודל. ונראה שאכן בפועל במשך הדורות המנהג במידות האורך לא תאם למנהג במידות הנפח, כפי שהעיר בזה גם הגר"ח נאה (שיעורי ציון סי' יז), ולמעשה הלכו לחומר, אך החידה נשארה בלתי פתורה.⁴

1. חכמי זמננו (הרב יעקב ג' וייס ב'מדות ומשקלות של תורה' עמ' פט; הרב חיים פ' בניש, ב'מדות ושיעורי תורה' עמ' צא; הרב הדר י' מרגולין ב'הידורי המידות') הסכימו שלפי ממצאי המטבעות והמשקלות הקדומים מימיו של רב הילאי עולה שדרהם במקומו היה 2.97 גרם, ונמצא שלדעתו משקל הביצה 49.5 גרם. המשקל הסגולי של ביצה הוא 1.06, לכן נפח ביצה כזו הוא 47.5 סמ"ק.
2. מהרי"ו, אביו של השל"ה, תוספות יום טוב, מהרי"ך, הט"ז, הש"ך והמג"א כולם כתבו מידת נפח לחלה שממנה עולה שביצה היא 46 סמ"ק (מדות ושיעורי תורה עמ' רכ).
3. בשנת תש"ט נפח ביצה ממוצעת בא"י היה 52 סמ"ק (תחומין טז עמ' 433). הרב שמואל טל (טל חיים פסח יג) כתב שמצא שגם בימינו ביצים אורגניות הם בערך 53 סמ"ק.
4. עמד על זה גם ידידי הרב עזריה אריאל במעלין בקודש גיליון לח עמ' 47. והוא כתב פתרון אחר (שכתב גם הרב אלקנה ליאור בספרו 'אמה של קודש') שכיון שהירושלמי בפסחים אומר מידת אצבעות לרביעית שהיא שליש פחות מהבבלי אין כאן סתירה, ומדבריו עולה שהמקווה אינו ג' אמות

הרב עמנואל חי ריקי הי"ד כתב קונטרס בשם 'מי נידה' ובו חידש פתרון לחידה זו המיוסד על דברי ר' אלעזר הקליר. פתרון זה הורחב והוסבר במאמר של הרב סטפנסקי (גליון האוצר 19), ושם (בגליונות 21-23) הארכתי בביסוס שיטתו. יסוד העניין הוא תוספתא מפורשת במסכת כלים (ב"מ פ"א) הקובעת שכשם שיש סאה של ו' קבין שהיא סאת היבש, כך יש "סאה מחזקת ט' קבין". ונראה שהיא סאת הלח הגדולה מסאת היבש בשליש, מכיוון שגרגרים יבשים אפשר לגדוש ולהוסיף שליש מעבר לתכולת הכלי, נמצא שכאשר רוצים למדוד את אותה הכמות, כולל הגודש, בנוזלים, צריך לעשות זאת בכלי שנפחו גדול בשליש. וכ"כ להדיא ר"א הקליר בסילוק לפרשת שקלים. אמנם הגאונים והראשונים (בה"ג, רש"י רמב"ם) השוו בין סאת יבש לסאת לח, אך כאמור בתוספתא כתוב הבדל זה במפורש, והמעייין יראה שההבדל בין סאת הלח לסאת יבש עולה גם מפשטות המשניות (כלים פרק טו משנה א ועוד) "ארבעים סאה בלח שהם כורים ביבש", והוא מתבאר בסוגיות בבבלי ובירושלמי בכמה מקומות. לפי זה יש לחשב את נפח המקווה בהגדלה של שליש ממה שחישבו הראשונים. מספר הביצים בסאת הלח אינו 144 אלא 216, ולפי ביצה 48 סמ"ק במקווה של 40 סאה יש 8640 ביצים, 414 ליטר. אגודל התואם לנפח של 414 ליטר הוא 2.155 ס"מ, ולכן אמה היא 51.72 ס"מ.

מידה זו תואמת למציאות בטפחים (אגרוף הנמדד מעצם לעצם) ולעובי האגודל במקום הרחב גם בימינו, וכן נמצא קנה מידה עתיק בארץ ישראל, של חמש אמות באורך 259 ס"מ המוכיח שנהגו כך (ראה נספחים למלחמות היהודים עמ' 641) וכן הדבר מתאים ל-1200 האמות הכתובות בנקבת השילוח שהן אמות של חול (ה' טפחים).

ראיה נוספת. במשנה מסכת כלים פרק יז, יא למדנו "מדות הלח והיבש שיעורן באיטלקי", ואכן מוצאים אצל היוונים והרומאים שבמידות הגדולות יש מידות ללח ומידות נפרדות ליבש, וכמו שסאת לח גדולה בשליש מסאת יבש וכן כל כפולותיה, כך אצלם מידות

של ו' טפחים מעוקבות, אלא ג' אמות של ה' טפחים, ואם נרצה להתאימו לבבלי נוכל לומר כפי שכתב הראב"ן שהאצבע שאליה התייחס רב חסדא בגמרא בבלי היא אצבע "זותרתי" הנמדדת בראשו האגודל או בזרת והיא קטנה מהאגודל בששית. הקושי בתירוץ זה הוא, שלפי זה מקווה הוא רק 2 אמות מעוקבות של ששה טפחים, וזה סותר לברייתא הידועה בתורת כהנים שהמקווה הוא ג' אמות מעוקבות, ואין לומר שאלו אמות של ה' טפחים כי המשנה בכלים אומרת כלל שכל אמות חכמים הן של ששה טפחים, וכך מבואר גם בירושלמי עירובין א, ה שהמקווה הוא ג' אמות מעוקבות שבהם מודדים כל דבר (ועל כרחך ההסבר לירושלמי בפסחים שאומר מידת אצבעות קטנה יותר בשליש היא שכיון שקשה למדוד חפץ מעוגל, היו מכניסים חפץ ריבועי לכוס ויודעים שכשהיא מקיפה חפץ בשיעור זה יש בה רביעית, כך כתבו בתוספות על פי לשון הקליר). כמו כן כן קשה להעמיד את רב חסדא באצבע משונה שלא כמו כל מידות חכמים שהרי הוא אמר סתם "אצבע", ולא יתכן שר"ח טעה אותו בלשונו וידבר על אצבעות משונות כאשר הוא בא ללמדנו את ההלכה למעשה איך נמדוד רביעית באצבעות.

הלח גדולות בשליש ממידות יבש. עובדה זו מהווה קושי לכל מי שאינו אוחז בשיטת הקליר וסובר שסאה של הלח שווה לסאת יבש, שאם כן איך משווים חז"ל את המידות שלנו לשלהם כאשר אצלם יש הבדל יחס ברור של יתרון שליש במידות לח ביחס ליבש, ואצלנו הן אותן מידות. היו כמה תקנים למידות אלו, ולפי התקן הגדול שהכי סביר שאליו התכוונו חז"ל (בתחילת התפשטות הרפובליקה הרומאית, בימי החשמונאים) יש התאמה נפלאה למידות שאמרנו. יש אצלם מידה ששימשה גם ללח וגם ליבש המקבילה לביצה ('קיאטוס' - 48 סמ"ק). מידת היסוד שלהם קוטילה היא רובע הקב שלנו (288 סמ"ק). ומידות היבש הגדולות יותר הן: חצי קב, קב, וכפולות של קב וסאה שלנו, שבכולם מידת לח גדולה בשליש⁵. המידה הכי קטנה ללח נקראת 'לוגילה' (12 סמ"ק) מקבילה למידה הכי קטנה שלנו - מידת ה'משורה', שהיא החלק הכי קטן של הלוג - $1/36$ לוג (בבא בתרא פט ע"ב), וכן כל מידות הלח אצלם הן כפולות של 4 לוג - שלישית ההין ('המיכווס')⁶.

שיעור זה מתאים גם לשיעור ה'מנה', שהוא שם של משקל יווני שהשתמשו בו גם הרומאים והוא שוה ל'ליטרא' היונית כמובא בגמרא בכורות (נ ע"א). מנה ליטרה זה כידוע היום היה 432 גרם, ולפי מסורת הגאונים (פירוש המיוחס לרב האי גאון על טהרות בהקדמה, ורש"י עירובין כט ע"א) זה בדיוק המשקל של לוג מים, והוא בדיוק כפי שיוצא לפי החשבון הנ"ל, וכן הדבר מתאים לעוד דברים רבים, ואכמ"ל⁷.

ב. אמת הר הבית אינה גדולה מ-56 ס"מ

המשנה (מידות פרק ב משנה ג) אומרת "כל הפתחים והשערים שהיו שם גובהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות". על יסוד משנה זו קבע הרב קורן את גודל האמה שבה השתמש לשרטוטיו בהר הבית, כי וורן כתב שרוחב שער ברקלי הוא 5.74 מטר. אך לענ"ד מרוחב השערים לא נוכל לדעת דבר, כי כבר הזכרנו (במעלין בקודש לח עמ' 47) את דברי הרא"ש (על המשנה מידות א, ג) שמידותיו של שער קיפונוס אינן תואמות ל-20 על 10 וכבר מתחילה "קטן היה", וחזינן שלא היה לו קושי לומר שבמערב מידות השער אינן 20 על 10, כי אינו משערי המקדש עצמו. למעשה יש במערב 3 שערים שלא ברור מי מהם הוא שער קיפונוס (יתכן שהמשנה לא מנתה אלא שער אחד מכיון שהאחרים הם שערי מחילות, או

5. מידת ארבע סאים של יבש (27.7 ליטר) היא הנקראת אצלם קוואדראנטאלוס (שפירושו ארבע ראנטל. ראנטל הוא כנראה כינוי לסאה).

6. יש תקן קטן יותר שנקבע יותר מאוחר בימי הקיסרות הרומית, והוא תואם למידות הנפח של חכמי אשכנז. מידות הנפח האלו מובאים בתולדות מלחמת היהודים ברומאים (אולמן עמ' 642), ובמאמר של פרופסור גרינפלד (המעין כח עמ' 65), ובויקיפדיה בערך 'יחידות מידה לא תקניות' (הם כתבו לפי התקן של הקיסרות הרומית, לפיו קיאטוס - ביצה = 45.6 סמ"ק), וקיבלתי עוד מידע בזה מידידי הרב בן ציון יצחקי על פי עיוני בכמה אתרים באנגלית.

7. בעז"ה עתיד להתפרסם מאמר נוסף על כל זה בתוך ספר שכתבתי - "שור"ת פודה אסירים".

משום ששימשו רק למקרים מיוחדים). שער השלשלת מורכב משני שערים שבשניהם אין המידות תואמות למשנה. בשער וורן ושער ברקלי יש דברים שעשויים להתאים למידה של עשר אמות, כי המבנה החיצוני של שער ברקלי הוא בערך 5.60 מטר, והמחילה הנמשכת משער וורן היא 5.5 מטר, אך בסופו של דבר הם אינם מעידים על רוחב עשר אמות של 5.5 ס"מ ומעלה כי לשער ברקלי יש מזוזות שמקטינות את השער ל-5.1, ובשער וורן בית השער הוא רק ברוחב 4.60 מטר.⁸

למעשה שיעור האמה 57.4 ס"מ בלתי אפשרי, כי לפי המפה שהציג הרב קורן עולה שהמרחק בין כותל הר הבית המזרחי והמערבי, כשמודדים משער ברקלי למזרח הוא פחות מ-280 מטר, ודרומה משם המידה עוד מתקצרת. מכיוון שרוחב ההר על פי המשנה הוא לכל הפחות חמש מאות אמה, נמצא שהאמה אינה יכולה להיות יתרה על 56 ס"מ. הדרך היחידה לישוב זאת עם אמה של 57.4 היא לומר שמסיבה כלשהיא הותר לצמצם את מידת הר הבית ולבנות במקום זה את הכתלים במרחק שהוא פחות משיעור החמש מאות האמה המוזכר במשנה, אך הסיבה שהרב קורן כתב בזה לענ"ד היא דוחק גדול.⁹

8. הרב קורן בספרו ועשו לי מקדש (עמ' 140) ביסס את השיעור 57.4 על מידת רוחב שער ברקלי לפי הלוח של וורן שהיא - 5.74 ס"מ, ולגבי הגובה כתב במאמרו בקובץ 'אוריתא' (יד עמ' קפו) שאפשר שהשער צומצם בגובהו כשנבנה הרחוב, וגבהו האמיתי תואם למידה של 20 אמה. אך כבר ציין ב'מדות ומשקלות של תורה' פרק קטז שבספרו כתב וורן מידה אחרת (5.69). בספר חצרות בית ה' (עמ' 65) הביא שהמהנדס קוזניץ מדד ומצא שרוחב השער הוא 5.55, אך יש פנים גם מזוה לשער, ומיכלסון מביא חוקרים שלפי השרטוט שלהם עולה שממזוזה למזוזה היה רוחב של 5.10. בשער וורן, לפי וורן המחילה הנמשכת ממנו פנימה היא ברוחב 5.5 מטר ובגובה 10.7 מטר. בספר "אמה של קודש" עמ' 212 של הרב אלקנה ליאור (יצא בהפצה פנימית) ניסה לבסס את המידות של האמה על פי זה, אך גם כאן לא ברור מה בדיוק היה גודל השער (הגובה אינו בדיוק פי שנים מהרוחב, ומבחוץ הרוחב הוא רק 4.60, והגובה 7.2).

לענ"ד יתכן שלגבי שערי הר הבית במערב מלכתחילה לא נאמר לעשותם בשיעור מצומצם, כדי להבדיל את חשיבותם משערי המקדש עצמו. ואף שהגמרא מתייחסת למידות שער המזרח 20 אמה כמידה מדוקדקת, אולי הוא דוקא במזרח שכן שם יש לשער חשיבות יתרה. לשיטתי, במזרח השיעור היה מדוקדק גם באורך החומה (מידה מדוקדקת של 500 אמה).

9. הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 137) משרטט את החמש מאות אמה בריבוע המקיף עיגול שקוטרו 287 מטר (500 אמה של 57.4), וכתב שלפי זה לא קשה על שיטתו מהתחום הטופוגרפי כי גם אם הגבעה המערבית חודרת לתוככי הר הבית מדרום לשער ברקלי יתכן שדי בכך שיש 500 אמה של ההר בתוך המעגל, והריבוע שמרבע אותו לא חייב להיות כולו בתחום הטופוגרפי. והמעייין יראה שהגבולות של השרטוט שלו יוצאות בכמה מקומות מתחומי המתחם או עוברים על הכתלים, וכנראה אזיל לשיטתו בחצרות בית ה' (עמ' 65) שכשחז"ל אומרים שטח ריבועי הוא אינו צריך להיות מדויק. אך לענ"ד רחוק הוא לומר שכוונת חז"ל בת"ק על ת"ק אמה לריבוע שמקיף עיגול שקוטרו 500 אמה, וגם נראה שה-500 על 500 חייבים להיות כולם הר טופוגרפי אחד. דקדוק במידת השערים במקום שבו לא מדקדקים במידת ה-500 אמה הוא בבחינת יציבא בארעא, וגירוא בשמיא. וכל זה בנוסף

ג. כותל העזרה במזרח מצוין על ידי כותל הרמה

חכמי ירושלים בזמן הגאונים (אגרות א"י עמ' 51) כתבו לגולה מכתב שנועד להראות את החשיבות של יושבי ירושלים שזוכים להתפלל בשערי המקדש, ובתוך דבריהם כתבו סיפור היסטורי, וז"ל:

היו עמהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש, וישבו עמהם מאז ועד היום. והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול, ויתפללו על שעריה ולא יהיה ממחה על ידיהם, וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה עליו.

המכתב נועד להראות שבזכות יושבי ירושלים מקום המקדש נשמר בזכרון האומה וגם נשאר נקי מכל גיאול. אי אפשר לפרש שכונתם רק שהיהודים גילו לישמעאלים שמקום המקדש הוא בתוך המתחם כולו, כי זה כמו לומר שהיהודים גילו לישמעאלים שירושלים היא ירושלים, מסתבר שאם היסוד שהמקדש היה במתחם הר הבית לא היה ברור מאליהם, המוסלמים בכלל לא היו מבקשים מהיהודים לגלות להם דברים בתוך המתחם, ולא היו מיחסים חשיבות מיוחדת לאבן. לכן נראה שכוונתם שהם גילו לישמעאלים היכן **בדיוק** היה המקדש. משמע שהודיעו לנו שהיהודים העבירו את המידע על מקום המקדש כי כוונתם להבהיר מנין הם יודעים את מקום ההיכל במדויק, וביארו שהוא על פי מסורת שהיהודים הראו לישמעאלים את מקום המקדש, כלומר שהוא מצוין על ידי המבנים שעליו כי רצו שישמר ויזכר מקום המקדש, והגויים התחייבו לכבד אותו, ואיפשרו ליהודים להתפלל על שעריה.

יש להוכיח שכוונת חכמי ירושלים היא כפי שפירשתי לפי מה שרואים בספרים אחרים (הכו"פ והרדב"ז), מהם משמע שהיה ידוע אצל כל יהודי שמקום המקדש מצוין על ידי מבנה הכיפה, ועל כן היו קוראים לכיפה מקדש ולרמה עזרה. על יסוד מסורת זו קובע הכפתור-ופרח (פ"ו) הלכה למעשה היום שאנו יודעים "גדר וגבול מקום האסור וחייב, והוא קל"ה על שכ"ב". פשוט שאין כל אפשרות לשער היכן הקל"ה על שכ"ב, כפי שהוא אומר לנו לעשות, אם לא על פי מה שהיה ידוע בודאות לכולם שהכיפה והרמה מציינים את מקום ההיכל והעזרה, ומשמע שזה היה נתון כ"כ מפורסם וידוע עד שהכפתור ופרח לא ראה צורך להזכירו.¹⁰ גם הרדב"ז בתשובתו (ב, תרצ"א) מבין שהכיפה והרמה נבנו על פי דברי יהודים שגילו לערבים את מקום המקדש כדי לשמר את קדושת מקום המקדש, שהרי הרדב"ז קובע להדיא שהכיפה מציינת **ממש** את גבולות ההיכל, הוא רק חשש שאולי מה שמצוין הוא החלק הצר של המקדש, ולכן אמר למדוד מהכותל הצפוני של המתומן 40

לקושי הגדול שלפי אמה של 57.4 ס"מ יוצא שעזרת נשים מגיעה עד לתוך הסטיו המזרחי, ולכן לא די לומר שאין המידות מדויקות אלא שלפי זה צ"ל שהיא בכלל טרפז שאחת מצלעותיו קצרה הרבה מקל"ה אמה, והדוחק מובן.

10. ראה מה שכתבתי בזה במעלין בקדש לח עמ' 47.

אמה. ולכאורה המבנה אינו כצורת המקדש, וא"כ אין נמדוד ממנה במדויק? לכן נראה כוונתו שלפי המסורת ידוע שהיא תוחמת בגבוליה את הגבולות במדויק, ולכן כשנציב קו בכיוון רוחות העולם על הכיפה נוכל למדוד ממנו. היום אנו יודעים שאכן הכיפה משמרת את מקום ההיכל לא רק בגלל שהיא מדגישה את אבן השתייה שבמרכזה, אלא שגם תחומה דומה לתחום ההיכל, אך אם נבוא לדקדק בזה (כפי שמוכח מהרדב"ז שמדובר בשיעור מדוקדק מאוד) יש בזה שאלה, שכן התחום המדויק של הכפה הוא 50 מטר מצפון לדרום על פי תצלום אוויר, וריצמונד מדד 50.3 מטר ממזרח למערב, ואם כן זה לא במדויק מאה אמה של 51.7 ס"מ. אך נראה שלפי דברי הרדב"ז מה שצריך לחשב הוא 'ההיטל', כלומר יש למתוח קו ישר כרוחות העולם ככיוונו של בית המקדש בקצה הצפוני ביותר של המתומן מצד אחד ובקצה הדרומי ביותר שלו מצד שני, ולמוד את המרחק ביניהם. מבנה המתומן מצופה בשיש שיש בו בליטות בערך של 40-50 ס"מ, וכנראה נבנו רק בתקופה צלאח אדין¹¹, ולכן אין להתחשב בהם. לפי מפת צילום אוויר המרווח בין צפון לדרום כשמודדים כולל הציפוי הזה הוא 52.63 מטר, ולכן בלא צפוי האבן המידה יוצאת מדוקדקת מאוד, לפי אמה של 51.7 ס"מ¹².

אך לפי המסורת הזו גם הרמה אמורה לציין את מקום העזרה. במעלין בקדש לט עמ' 57 הראיתי שבגלל מסורת זו הרדב"ז סבר בתחילה שכותל הרמה הדרומי עומד במקום כותל העזרה, והכותל המערבי שלה הוא בערך מקום העזרה, ורק בצפון אמר "היא משוכה לצד צפון", אך לבסוף הסיק הרדב"ז שגם במערב ובדרום כותלי הרמה אינם מציינים את כותלי העזרה. ומעתה לפי מסקנתו יש לשאול, איזה חלק מכותלי הרמה מציינים את מקום העזרה במדויק?

כמובן שדבריו מובילים למסקנה שמה שמציין את מקום העזרה הוא הכותל המזרחי שנמצא במרחק ובזווית הכי מתאימה למקום ההיכל.¹³ אלא שעדיין צריך לברר את מידת דיוק הזווית. נראה שיש רגלים למסורת שגם זוויות הרמה והכיפה חושבו בדייקנות על פי יהודים. בכותל הדרומי של הרמה (וגם בכותל הדרומי של הכיפה) יש פלא. בהגיון היינו מצפים שהוא יבנה כניצב לכותל המערבי הקרוב אליו, אך הוא נבנה בסטייה מועטת

11. בויקפדיה ערך כיפת הסלע כתוב שצאלח אדין הוא שציפה את המבנה בשיש.

12. בציר מזרח מערב המבנה גדול מציר צפון-דרום ב-30-40 ס"מ, הוא אינו מתחם במדויק את התחום. אם היו בונים את הכפה שני מטר וחצי יותר מזרחה התיחום היה יותר מדויק. אולי השינוי הזה נעשה בגלל שאם היו עושים כך היה קו מרכז הכיפה עובר במקום בו האבן נמוכה יותר, והערבים חתכו מקום לתפילה בדרום מערב האבן שמכוון במדויק למרכז הכיפה, והקיפו את האבן בעיגול. אם היו מזיזים את המבנה מזרחה, לא היה הדבר מתאים למה שעשו.

13. מסתבר שהציון דוקא במזרח של העזרה הוא משום שבגלל ששער המזרח כולא את השמש נקבע העניין שהבית צריך להיות מכוון לרוחות העולם. וראה גם מה שכתבתי במעלין בקדש לט עמ' 49 שדווקא במזרח יש הקפדה על מידת חמש מאות אמה בכותלי הר הבית.

התואמת במדויק את האופן בו ניצבת החומה הדרומית של המתחם אל החומה המערבית של המתחם, ולכן יש רגלים לדבר שזה נעשה כדי לשמר את הזיקה בין הכיפה והרמה לחומות הר הבית.¹⁴ גם בצפון ובמערב הזווית כמעט תואמת לחומות הר הבית, אך כותל הרמה המזרחי שונה, הוא נוטה בחלקו הצפוני מערבה מרוחות העולם בזווית של 1.23 מעלות,¹⁵ וצריך להבין מדוע נעשתה סטייה בזווית המזרח. לכאורה מה שהיו צריכים לעשות הוא לבנותו מקביל לכותל המזרחי של המתחם כמו שאר הכתלים, או ממש בהתאם לשרידי כותל העזרה שבמזרח שהיה מכוון כרוחות העולם?

נראה לי שהדבר יובן אחרי שנתבונן מה יודעים היום מחפירות שנעשו בסמוך לכותל הרמה, האם הן מאששות את ההנחה שהוא בנוי על יסודות כותל העזרה?

חפירה אחת נעשתה בפינה הדרומית של המדרגות. במאמר של צחי דבירה (יצחק צוויג 'חידושים בחקר ירושלים' יד, 'מידע חדש מחפירות בהר הבית במאה השנים האחרונות'. ויש גירסה מתוקנת שהופצה באינטרנט, ושם הוא בעמ' 8) ציין שבשנת תש"ז, במסגרת שיפוץ המדרגות המזרחיות התגלה קמרון חביתי מתחת למדרגות. החוקר ס"נ ג'ונס שחפר שם דיווח על כל מה שראה, הוא גילה בתחתית הקימרון, בעומק של 3.40 מטר (הגג כנראה הוא המדרגה הרביעית כלומר מטר מתחת למשטח הרמה) רצפת גיר שעליה סימני אפר, ומעליה שפכי עפר מאוחרים מהתקופה המוסלמית. 'רצפת גיר' משמעותה גיר מרוסק ומהודק שמתועד בדרך כלל לתקופת בית ראשון.¹⁶ לענ"ד כיון שנמצא על הרצפה אפר, מסתבר שמדובר ברצפת המעלות של עזרת נשים שעליה בערה האש ששרפה את המקדש.¹⁷

14. כל הזוויות הרשומות כאן הן על פי דברי ר' דניאל מיכלסון במאמריו באתר 'אמת הארץ' ובמה שכתב לי. חומות המתחם הדרומי יוצאות מהכותל המערבי בזווית של 91 מעלות, ומסתבר שהן בנויות כמו חומות הר הבית הקדום. מיכלסון בדק את זוויות הכתלים, לפי קו ניצב שיצא מזווית אותו כותל, ובהתאם לכך כתב את כל המעלות של המתחם והמבנים בכמה הם נוטים למערב מריבוע של רוחות העולם. הכותל הדרומי של המתחם מחולק לכשעצמו לשלושה חלקים, שכל אחד מהם כ- 80 מטר. החלק המערבי שלו נוטה 10.3 מעלות, החלק המרכזי - 10 מעלות, והמזרחי - 9.7 מעלות. הכיפה נוטה 9.5 מעלות למערב. בדיוק כמו החלק הדרומי מזרחי, והרמה בדרום נוטה 10 מעלות, בדיוק כמו החלק המרכזי. לענ"ד התיאום בין זווית הרמה והכיפה, מחזק את ההנחה שהכיפה לא נבנתה בהתאם למסגד אל-אקצה שבו הנטייה למערב שונה (8.7 מעלות), אלא בהתאם למתחם הר הבית.

15. דיוק הזווית שמעתי מר' דניאל מיכלסון.

16. כך כתב לי צחי דבירה.

17. אציין לעוד מקורות על אבנים באזור העזרות.

מהצילומים שהוצגו במאמר של צחי דבירה (איור 15) אפשר היה לחשוב שבמפלס המדרגה הרביעית מלמעלה נחשף סלע, אך מכללות ממצאי החפירה ברור שגם בעומק של 3.40 מגג הקימרון הם לא הגיעו לסלע. ככל הנראה האבן היא חלק מהמדרגות ששברו כדי לתקן. וראה שם באיור 14 תמונה נוספת שבה רואים את מפגש קיר התמך מתחת למפלס של היום.

ג'ונס גם חשף תמך דרומי של המדרגות, וצילם את מפגש קיר התמך של המדרגות בדרום בתחתית כותל הרמה. מדובר בצילום שבו רואים מה שיש מתחת לפני הקרקע של היום כי מהצד השמאלי של התמונה רואים את פני הקרקע של היום (ראה נספח א1). האבנים של שני הכתלים נראות קטנות ורגילות, ובני אותו זמן.. לכן יש להסיק מכאן שבאזור המדרגות לא רואים את כותל העזרה מתחת לרמה.

חפירה שניה נעשתה בצפון. צחי דבירה מציין שבשנת תשל"א נחפר בור 30 מטר מן הפינה הצפונית בסמוך לרמה. בספר ועשו לי מקדש (עמ' 83) מציין הרב קורן שד"ר ייבין ראה בבור הזה אבני כותל הבנוי במקביל לרמה שמשערים שהם מזמן הבית. רוחב הכותל היה 2 מטר ואורכו 5 מטר, והוא מרוחק כ-3 מטר משפת הרמה, וכותב הרב קורן ש"התבוננות בחלק הדרומי של הכותל המזרחי מראה כי הוא עתיק יותר מהחלק הצפוני ובמקום זה הוא גם צמוד לסלע הטבעי", ולכן אפשר למתוח מכותל הרמה הדרומי קו מדויק לפי רוחות העולם שכאשר נמשיכו מעבר לכותל העזרה בצפון הוא יפגש עם הממצא של ייבין. כדי להראות את דבריו שרטט הרב קורן את כותל העזרה באופן שהוא עומד כולו מחוץ לרמה, ועוביו 5 אמות (כעובי הכותל שראה ייבין), והראה שהוא נושק לכותל הרמה מצידו המערבי בפינה הדרום מזרחית של הרמה, וכך בצידו הצפוני הוא נמשך עד מקום הכותל שראה ייבין במרחק 3 מטר מהרמה.

אך לענ"ד דבריו אינם ברורים. הוא מסתמך על ההנחה שכותל הרמה בחלק הדרומי עומד על כותל העזרה בעוד שאם אנו מותחים קו מדויק מגוף הכותל הדרומי במקום המקביל למקום העזרה לא מגיעים לכותל של ייבין, שהרי כשבא הרב קורן לשרטט את הכותל צייר את כותל העזרה כנושק לכותל הרמה בדרום רק בפינת הרמה הדרומית ממש.

בשנת תשס"ז נחפרה תעלה בעומק 60 ס"מ לצורך קווי חשמל מכיפת השלשלת לצפון הרמה, והמשכה לאורך כל כותל הרמה דרך המזרח היה בעומק של 1.20 מטר, במרחק של 15 מטר מזרחה מהרמה. במקום בו אמורה להיות העזרה שעל הרמה נמצא רק מילוי העפר האפור האופייני לעפר המתחם והעיר העתיקה מימי בית שני (ר' גדעון חרל"פ טוען שראה בחלק הדרומי של החפירה על הרמה אדמה טרה רוסה, אך אינו מציין מיקום מדויק, כיון שהשטח שבו כבר יוצאים מתחום העזרה מתחיל כ- 10 מטר מצפון לכיפה מסתבר שמה שהוא ראה היה מצפון לזה). צחי (במאמר הנ"ל עמ' 15) כתב שהוא בדק את האיזור שבו לשיטתי נמצאת עזרת נשים והחיל, ולא נראה שם אדמה או סלע (רק מדרום לעזרת נשים נמצאה אדמה. כך גם כתב יובל ברוך. ר' גדעון חרל"פ טוען שראה בתעלה זו סלע קירטוני רך), וגם לא נראתה רצפת גיר. יתכן שהרצפה שרדה רק סמוך לרמה ויתכן שלא הגיעו אליה, שכן לפי החישוב שלי עזרת נשים צ"ל 1.30 מתחת לפני הקרקע של וילסון. ר' גדעון חרל"פ טוען שממצאי תעלת החשמל מוכיחים שעזרת נשים כלל לא היתה במקום בו היא אמורה להיות לפי מסכת מידות, בגלל שלא נחשף סלע שעליו עמדו כותלי עזרת נשים, אך לענ"ד פני הסלע שעליו הושתתו חומות העזרה באזור זה נמוכים יותר מהמפלס שאליו הגיעו בחפירה זו.

ממילא יוצא שבכל אורך המקום שמקביל לעזרה כותל הרמה אינו עומד על אבני כותל העזרה!

בנוסף לזה, השערת הרב קורן שהקיר שראה ייבין הוא חלק מכותל שנמשך מכותל העזרה כלפי צפון בכיוון של רוחות העולם אינה אפשרית, כי נראה שכיוונו האמיתי הוא הפוך. ייבין לא מדד את הבור ומי ששרטט אותו בדיוקנות הוא יוחנן מינצקר. במאמר של צחי דבירה הנ"ל מובא השרטוט שעשה מינצקר של החתך הדרומי (שם איור 21) בו מצוין מקום הסלע שעליו ישב הקיר, וכן שרטוט של החתך הצפוני (איור 22). מהשרטוטים עולה שהמרחק בין הקיר הזה לכותל הרמה במקום הגלוי בדרום, היה גדול יותר מאשר בצפון בערך במטר (4 מטר בדרום ו-3 מטר בצפון). אם כן הכותל הזה אינו מקביל לרמה אלא הוא נטה בצפון בשיפוע ניכר מאוד למערב (ולא למזרח כפי שצריך להיות לפי הרב קורן).

ובאשר לקביעה של הרב קורן שרואים בצד הדרומי של הכותל המזרחי של הרמה אבנים עתיקות שיושבות על הסלע הטבעי לא ברור לי על סמך מה נאמרה. מהחפירה של ג'ונס נראה שהמציאות אינה כך.

אך במאמר של צחי דבירה מובאת תמונה של החתך המערבי של הבור (ראה נספחים א2), וישנה תמונה דומה גם בספר של הרב קורן של הפינה הדרום מערבית (ועשו לי מקדש עמ' 83). רואים בתמונות שתחת אבני הרמה יש אבן גדולה שבולטת מעט מהקיר. לא ברור אם היא מסותתת בסיתות הרודיאני, אך בכל אופן נראה שהיא לא הונחה שם מימי הבית כי תחתיה יש שלוש שורות של אבנים קטנות. לכן נראה שאם מדובר באבן קדומה היא בשימוש משני, כלומר שנלקחה ממקום אחר, ושובצה בבניה (אולי נעקרה מהכותל הסמוך לה).

הרב פנחס אברמוביץ מציג במאמרו (באתר הר הבית)¹⁸ תמונה של פינת כותל הרמה המזרחית צפונית, ורואים בה שהאבנים הקטנות של כותל הרמה יושבות על אבנים גדולות

18. המאמר נקרא 'מקום החומה הצפונית של הר הבית המקודש', והוא מראה שם גם שריד של אבן גדולה המצבצבת בתחתית מרכז הכותל הצפוני של הרמה, ומביא את השערת החוקרים שגם בפינה הצפון מערבית רואים במשטח שלפני המדרגות את הפנים העליונות של אבנים גדולות שהם שרידי הכותל המערבי. המסקנה שלו היא שממצאים אלו מראים שכותל הר הבית חפץ לרמה בצפון ובצפון מערב. ואינו מובן שהרי לפי השערתו זו, הכותל המזרחי של הרמה לא אמור להתחבר לכותל הצפוני של הר הבית. חיבור כזה ימנע שם את המעבר. ועוד שא"כ כותל הצפון של הר הבית אינו סמוך לחפיר הצפוני, והכותל המערבי אינו הכותל שלנו והוא בניגוד למסורת. לענ"ד אי אפשר לקבוע תחומין על יסוד מציאת אבנים גדולות בלבד, בפרט כאשר אין בהן את הסיתות האופייני לאבנים מזמן הבית, ואיננו יכולים לדעת כל אבן שנמצאת למה היא שימשה. רק בכותל המזרחי של הרמה כתבתי שיש יותר רגלים לדבר בגלל היותו שואף לתיאום עם רוחות העולם ככותל העזרה, וגם נמצאו תחתיו אבנים מסותתות בסיתות הרודיאני כפי שנראה להלן.

בהרבה, אך אין הבדל משמעותי בסגנון הבנייה של כל האבנים האלו. ונראה שכולם מאותה תקופה.

נמצא שגם באזור הצפוני כותל הרמה אינו בנוי על יסוד מזמן הבית.

אך יש לנו גם חפירה שלישית שככל הנראה היתה במרכז. הרב קורן מביא בסוף ספרו 'חצרות בית ה' (מהדורת תשל"ט) תמונה שצולמה על ידי מר גאליהו קורפלד שבה נראית אבן שנחשפה בזמן שחפרו תעלה להנחת צינור מים צמוד לכותל הרמה במזרח בשנת תשל"ב, ובאבן זו אפשר להבחין בסיתות שוליים האופייני לאבני הר הבית, והיא נראית ממש כיסוד לכותל הרמה (ראה בנספחים א3). לא נראה שתמונה זו היא צילום מתוך הבור הנ"ל שנחפר בשנת תשל"א¹⁹, כי היא אינה דומה לתמונה שצילם צחי דבירה. מכיוון שגאליהו לא ציין שהיא תמונה מאחת הפינות מסתבר שהתמונה מאזור המרכז של הרמה. מסתבר אם כן שהאבן שצילם היא מאבני הפינה של העזרה, והיות שדרך הבנייה הקדומה שהתחתון עודף על העליון, לכן היא בלטה מעט מכותל הרמה.

והנה במבנה הכיפה נראה שמה שבנו על גבולות ההיכל לא נעשה כדי לחסוך את יצירת היסודות, שכן המבנה המתומן של הכיפה אינו תואם לצורת ההיכל, אולי אמרו להם לשנות את הצורה כדי שלא ייחשב זה כבניין ההיכל עצמו²⁰. ואולי רצו לרמז על 'הים של שלמה' שיש לו מבנה דומה.²¹ לפי מה שהראיתי גם כותל הרמה אינו במדויק על יסודות כותל

19. אם היא משנת תשל"א יתכן שנחפרה תעלה כזו בהקשר לתכנית בור המים. עכ"פ צחי כותב במאמרו שבאותם שנים לא היה פיקוח צמוד על העבודות של הוואקף, וגם ציין שהיתה עבודה של הנחת צינורות מים סביב הכיפה גם בתחילת תשל"ב.

20. הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 194) מביא שיש חוקרים האומרים שיש בכיפה סגנון ביזנטי, וכ"כ בשם טוביה שגיב שיש דמיון למבני מקדש אליליים בכך שיש מבנה מלבני שהמשכו במבנה עגול או בעל כמה צלעות. ולכן נראה גם לרב קורן שאל-אקצה וכיפת הסלע נבנו על שרידי מקדש קפיטולני. אך לפי מה שהראיתי מהמסורת של חכמי ירושלים, הכו"פ והרדב"ז עולה שכיפת הסלע נבנתה על פי חישובים של יהודים שרצו לסמן בה את מקום המקדש. ואכן במאמר של צחי דבירה מציין שממקורות של נוסעים נוצריים עולה שלא היה במתחם מקדשים לאלילים או מבנים נוצריים, ובכל התיאורים לא מתארים בו אלא את חורבות המקדש ופסל של פרש. גם המרחק לאל-אקצה רחוק מאוד ממה שמקובל במקדשים אליליים (המקדש בבעל בק אורכו 90 מטר, וכאן מדובר ב-250 מטר). באשר לסגנון הביזנטי צחי מביא חוקרים שהוכיחו שהאומנים המוסלמים הראשונים המשיכו את הסגנון הביזנטי. לענ"ד יותר מסתבר שגם מיקומה של אל-אקצה נקבע על פי היהודים שרצו להרחיק את מקום המסגד ככל האפשר ולכן אמרו להם לבנותו במקום שהיהודים ידעו שאינו כלל בתחומי הר הבית.

21. בגמרא עירובין יד ע"ב אמרו שהים של שלמה היה ריבוע שעליו עיגול, וראה 'עין אליהו' לעירובין יד ע"ב, ו'ארץ החיים' סתהון בהקדמה, שבימי קדם לא נהגו לעשות מבנים עגולים בגלל קושי הסיתות, ולכן נראה שהים של שלמה היה ריבוע שעליו משושה, וכך יוצאים החשבונות שעושה שם

העזרה, ונראה שמצד היהודים היתה כוונה לכסות את כותל העזרה שהיה חשוף. הם רצו שאבניו ישמרו ככל האפשר בקדושתם ולא יחללו אותם, ויחד עם זה המקום יהיה מסומן. לכן נראה שכשבנו את הכותל הדרומי של הרמה אמרו לישמעאלים להוסיף בו מטר וחצי מזרחה, כך שכאשר יבנו את משטח הרמה על פני שרידי כותל העזרה עד פינתו הצפון מזרחית, יכוסה רוב כותל העזרה, ורק פינתו הצפון מזרחית תישאר גלויה ביסודות ובאמצעותה יהיה מסומן היכן הגיע הגבול.

והנה אורך העזרה עם כתליה הוא 150 אמה, שהם 77.6 מטר. חריגה של 1.23 מעלות יוצרת הפרש של 1.67 מטר ($1.67 \tan X = 1.23$). גם לפי ההנחה שמקום הפינה בולט מעט החוצה, כדרך הבנייה הקדומה שהחלק התחתון בולט ממה שעליו, מובן שבזווית כזו מקום מרכז העזרה לא אמור עדיין להראות גלוי ביסודות, ונראה שזו הסיבה שג'ונס לא ראה את כותל העזרה סמוך למדרגות.

לפי זה נוכל להבין גם מדוע הכתלים הצפוני והמערבי בנויים בזווית הנוכחית. לכאורה, כדי לשמר את הזיקה לחומת המתחם ראוי היה שיבנו את כותל הצפון של הרמה כניצב (90 מעלות) מדויק לכותל המזרח של המתחם, ואת כותל המערב של הרמה באותה זווית של כותל המערב של המתחם. אך במציאות הם נוטים מעלה אחת מערבה ממה שהיה צפוי²². לענ"ד כל זה נועד לרמז לנו על כך שכותל המזרח נוטה מעלה אחת מערבה מכותל העזרה שאותו הוא בא לציין, ולפי זה הכל מכוון להפליא.

גם אם לא נקבל את כל פרטי החשבון. לענ"ד זה ברור שהכוונה בבניית הרמה היתה כדי לשמר את קדושתה, ולכן לא מסתבר שכותל העזרה נמצא כולו מחוץ לתחום הרמה (כפי שמציירו הרב קורן), שאם כן הוא עבר במקום שאינו נשמר. גם לא מסתבר שכותל העזרה היה הרבה יותר פנימה מכותל הרמה (השערה שהעלה הרב עזריה אריאל במעלין בקודש לח עמ' 62), כי לפי זה אין כותל מהעזרה שמצוין על פי הרמה, וזה מנוגד למסורת חכמי ירושלים, הכפתור-ופרח והרדב"ז.

והנה ר' אשר גרוסברג (בתחומין טז) כתב שלפי הנחות היסוד שהכיפה היא מקום קודש-הקודשים, וכותל המזרחי של המתחם הוא כותל הר הבית, אי אפשר ליישב את

הגמרא לפי הפסוקים שהיקף עיגול הוא פי שלוש מרוחבו מדויקים בתכלית. ואפשר לומר שלא רצו לעשות צורת משושה ממש בגלל שכך היו מבני מקדש אליליים.

22. חישבתי את זווית הנטייה שלהם למערב בהתאם לזווית שבה הם אמורים היו להיות אילו היו בנויים כריבוע המכוון לרוחות העולם. כותל מזרחי של המתחם נוטה למערב כ-6 מעלות, ואם הכותל הצפוני היה יוצא ממנו בתשעים מעלות הייתי אומר שהגבול הצפוני נוטה גם הוא 6 מעלות למערב, אבל למעשה הוא נוטה ל-7.0 מעלות מערבה מן הצפון. כותל מערבי של המתחם נוטה 10.5 מעלות למערב, ואילו גבול מערבי של הרמה נוטה 11.5 מעלות למערב.

המשנה של הר הבית רובו מן הדרום ומיעוטו מן המערב, לפי חשבון של אמה בת 58 ס"מ,²³ כי מצפון לתחום המקודש עבר החפיר ששרידיו נמצאו עד מרחק 13 מטר מצפון לרמה²⁴, ואם נשרטט את המקדש לפי אמה של 58 ס"מ ניווכח שהמרווח בצפון בין העזרה לחומת הר הבית בהכרח יהיה קטן מהמערב. ונראה שכוונתו לומר שכך יהיה לא רק כשמודדים בפניה הצפון מערבית אלא גם כשמודדים במרכז חומת העזרה.²⁵

אך חישוביו של ר' אשר גרוסברג מבוססים על ההנחה שמרכז קודש-הקודשים הוא מרכז אבן הצכרה, בעוד שהמעייין בשרטוטים שבסוף ספרו של הרב קורן 'ועשו לי מקדש' יווכח שהוא שרטט את מקום הפרוכת במרכז הצכרה, וזה הבדל של 5 וחצי מטר יותר מערבה.²⁶ וכך יצא לו שפיר שגם אם כותל המערבי שלו הוא כותל המערבי של הר הבית וגם לפי אמה של 57.4 ס"מ המערב קטן מהצפון.²⁷

23. אפילו אם נאמר שכותל המערב של הר הבית אינו חופף לכותל המערבי שלנו אלא הוא בסוף 500 אמה מרובעות מהמזרח, כ"ש לפי המסורת שכותל המערבי הנוכחי הוא כותל הר הבית הקדום שאז הוא פונה יותר מערבה בחלק הצפוני.

24. זהו המקום בו משרטט ר' אשר גרוסברג (תחומין טז) את החומה הצפונית. הוא כותב שהמקום מרוחק 3-4 מטר מהחפיר אך החפיר המשיך למערב, ושם הוא פונה יותר דרומה, ולפי ההנחה שהחפיר הגיע עד צמוד לחומה יוצא מרחק של 13 מטר.

25. לענ"ד יש לחשב 'רובו מן הדרום' לפי מדידה מהמרכז של חומת העזרה. הרב קורן (במאמר תגליות וחיידושים, אורייתא יד עמ' קפד) רצה בתחילה לומר שכיון שהעזרה אינה מקבילה להר הבית לפי זוויותיה, יש למדוד לחומרה באופן שהדרום יהיה גדול מהמזרח גם בפניה הדרום-מזרחית שצרה יותר, וכהאי גוונא המזרח גדול מהצפון גם בפניה הצפון-מזרחית, והצפון גדול מהמערב גם בפניה הצפון-מערבית. אך אין אפשרות לחשב בצורה כזו בכל הכיוונים כפי שרואים גם מהשרטוט ששרטט שם שאמנם הצפון גדול מהמערב, אך הוא גדול גם מהמזרח. ונראה שגם הרב קורן חזר בו שכן בשרטוט שהציג בספר 'ועשו לי מקדש' הצפון גדול מהמערב רק אם נמדוד ממרכז העזרה.

26. באיוב (לט, כח) נאמר "סלע ישכון יתלונן על שן סלע ומצודה", ולפי מדרש תנחומא (בובר אחרי מות, ד וכו"ה בויקרא רבה כ, ד) פסוק זה מרמז על בניין הבית על אבן השתייה. ומהלשון "שן סלע" משמע שאבן השתייה היא הסלע של פסגת ההר, כמבואר בפירוש המשנה לרמב"ם מסכת אהלות ח, ב: "והשננים - רבוי שן סלע, והוא קצה ההר".

הגיוני שיישרו את כל הסלעים סביב ההיכל לגובה אחיד, ורק השאירו את האבן הזאת בתוך האוטם כדי שהיא תבלוט, והלשון 'ישכון על שן סלע' מתפרשת יפה גם אם שיא הפסגה נמצא בתוך האוטם. וראה העמק דבר לבמדבר (טז, יד; כא, יט) שהבין מלשון הפסוקים שגם את המשכן היו בונים במקום הכי גבוה, והמקדש הוא דוגמת המשכן. אך בהלכות בית הבחירה עם חיידושים וביאורים של הרב מנחם שניאוסון (סי' טו) כתב שדוקא במקדש היה העניין של מעלה ההר וכל המקודש יותר גבוה יותר כי בו יש קדושת מקום קבועה, ולא כבמשכן שהיא קדושת ארעי.

27. הרב קורן הוסיף על חומת הר הבית של היום כלפי פנים חומה נוספת שמעבה את החומה הקיימת, אך אין לזה מקור, ואמנם לפי מה שבדקתי על המפה, לשיטתו הרחבת הכותל המערבי בחומה נוספת אינה נצרכת כדי להגיע לצפון הגדול מהמערב (יש בערך 78 מטר למערב, 78.51 מטר לצפון).

אך אכתי יש קושי, שכן החישובים של הרב קורן הם בצמצום גדול ולפי ההנחה שהחומה הצפונית של הר הבית ממוקמת במרחק 15-16 מטר מהרמה, בעוד שאם ממשיכים את חומת הר הבית בצפון עד הכותל המערבי נראה שהיא הגיעה בצפון-מערב רק עד 13 מטר מהרמה כי עד שם מגיע החפיר, ומסתבר שהחומה היתה ממש צמודה לו. על כן יש להקטין את המרווח לצפון ב-2 מטר ממה ששרטט הרב קורן, וכיון שלא מסתבר שהיתה חומה במערב נוספת על הכותל המערבי שאנו רואים, נמצא שהרווח במערב גדול מהרווח בצפון!

אגב, חשוב לציין שהחפיר אינו פונה לכסות את הפינה הצפון מערבית של הרמה, וזה מחזק את מסורת הכותל המערבי, כי אם היתה חומה קדומה שפונה למערב במקביל לרמה, כפי שסוברים המשרטטים ריבוע של 500 על 500 מדויק, החפיר היה צריך להגיע למקום הפינה.

מכל מקום חוזרת השאלה, האם כשמזיזים את חומת הצפון ב-2 מטר עדיין נוכל להתאים את מקום אבן השתייה בקודש הקודשים למסורת על כותלי המזרח והמערב של המתחם שהם כותלי הר הבית?

ד. שיא גובה אבן השתייה ומקומה ביחס לפרוכת

נראה שכדי לדייק יותר יש למצוא את שיא הגובה של אבן הצכרה, ולראות אם אפשר להתאים את מה שאנו רואים בימינו עם דברי חז"ל. ותחילה יש לעיין האם בכלל השיא של האבן לפנינו או שאולי הוא נחתך, כי בתמונות של אבן הצכרה אפשר לראות שהיא חתוכה במערבה ובצפונה. לענ"ד אכן ההגיון והממצאים מראים שהפסגה במציאות היא מה שרואים היום כפסגה.

במזרח ובדרום אין מקום להסתפק כי כשמסתכלים מאזור הפסגה כלפי מזרח ודרום רואים בחוש שהאבן מתחילה להשתפל באופן טבעי.

גם במערב אפשר להוכיח זאת בקירוב בגלל ממצא חדש שאינו ידוע לרבים. בשנת תשע"ד נחפרה תעלה להחלפת צינור מים סמוך לכיפה. פרטים על חפירה זו מובאים באתר של צחי דבירה <https://tmsifting.org/232>, ובמאמר של יובל ברוך²⁸. התעלה היתה באורך 32 מטר מכנגד פינת הצפון של הצלע המערבית של המתומן עד השער הצפוני של המתומן,

28. במאמר באתר אקדמיה A Decade of Archaeological Exploration ובהרצאה שנתן הוא כותב שבחלק הסמוך יותר לפתח הצפוני נמצא סלע מפולס בעומק של 50-70 ס"מ, והדבר מוכיח שבאזור זה פני הסלע קרובים למשטח הקיים. ממצא זה מתאים למה שכתבתי במעלין בקדש לב עמ' 38 שמדברי יוסף בן מתתיהו במלחמות היהודים (ספר חמישי פרק ה סעיף ב) משמע שלכל אורך ההיכל, העזרה היתה בגובה מפלס ההיכל. סיוע לזה יש גם מהמחנה במידות (ב, ו) שמכנה את השער המערבי דרומי "שער העליון", וביחזקאל (ט, ב) נראה שהשער הצפוני מערבי נקרא עליון.

והיא עברה בין מבנה 'כיפת הנביא' שמרוחק 7.8 מטר מהמתומן לבין המתומן, כלומר, היא הקיפה את המתומן במרחק של 4-5 מטר ממבנה הכיפה. בתחילת החפירה, מול פינת הצלע המערבית נמצאה בתעלה אדמה אדמדמה ('טרה רוסה') 40 ס"מ מתחת למשטח הרמה. אדמה כזו היא אדמה שנוצרת בדרך הטבע על סלע (ויקפדיה ערך קרקע). יש שלושה חפירות מתועדות שנעשו באזור הרמה במקום התואם למקום ההיכל והעזרה. בשתי החפירות האחרות (בשנת תשל"ה ובשנת תשס"ז) שנעשו במזרח הכיפה מצאו אך ורק את העפר האפור האופיני לעפר המתחם והעיר העתיקה לאחר בית שני, אך בחפירה הזו שממערב לכיפה מצאו גם אדמה אדמדמה. לא מסתבר שהביאו לכאן מילוי של אדמה כזו ממקום אחר מרוחק, גם מצד ההגיון, שאין סיבה לעשות דבר כזה, ולא עשו אותו בשאר המקומות שברמה, וגם מצד מראה האדמה, שכן היא נראית כאדמה הטבעית הנמצאת שם מבריאת העולם.

ממצא זה מקשה על הסברה של הרב גורן שהנקב באבן הצכרה הוא נקב השתין של המזבח, וצפון האבן מכוון כנגד מרכז קדש הקדשים. מפלס האבן במקום הנקב הוא יותר ממטר מעל משטח הרמה, ולדעת הרב גורן צ"ל שזהו מפלס העזרה, הנמוכה ממפלס ההיכל 3 מטר. לשיטת הרב גורן אבן זו בלטה גם בקודש הקודשים, ולכן צריך לומר שהיתה שן סלע שנמשכה מהצכרה לאורך של 30-35 מטר, והגיעה לגובה של 4 מטר מעל משטח הרמה. והנה האדמה הזו נמצאת 30 מטר ממערב לאבן, במקום בו לפי הרב גורן צ"ל דרום הפרוכת. גם אם נאמר שהאבן בלטה רק במרכז קודש הקודשים, לא סביר כלל שהסלע שהיה גבוה מפני הקרקע של היום לפחות 4 מטר, בקרבה כ"כ גדולה לאותו מקום לא היה קיים במקום הזה. לכן לשיטת הרב גורן **מה שהיינו צריכים למצוא במקום הזה הוא את הסלע החתוך, או עכ"פ את המילוי של העפר האפור**, ולא אדמה טבעית אדומה שמעל סלע. אדמה זו גם מוכיחה שאין למקם את קודש הקודשים 3 מטר ומעלה ממערב למיקום ששרטט אותו הרב קורן, כי אם נעשה כך יוצא שהמקום בו נמצאה האדמה הוא בתחומי ההיכל או העזרה (שהיתה במקום זה במפלס ההיכל כמבואר כאן בהערה 28), ואם כן היינו צריכים למצוא שם את ה'אוטם' שלפי המשנה היה 3 אמות, או עכ"פ אם הכל נעקר, רק את המילוי של העפר האפור.

גם בצפון אין למקם את השיא שעליו הונחה הקטורת אלא בקצה הדרומי של הפסגה, דכיון שבמערב קשה לחרוג מהאבן הגלויה, ומאידך גיסא החפיר הצפוני מגביל את הרחקת חומת הצפון, ממילא אין להצפין מהמרכז, כדי שלא יהיה המרחק במערב גדול מהצפון.²⁹ ומלבד כל זה, רק אם השיא ממש באמצע, הכיפה מציינת את גבולות ההיכל במדויק.

29. ר' אשר גרוסברג העיר לי שגם אם השיא לא היה במקום שנחתך לגמרי במערב או בצפון אכתי אין ודאות שהשיא של הסלע לא היה במקום אחר שנחתך על פני האבן עצמה, כיון שרואים על האבן

ועתה נבוא לבחון מהו בדיוק השיא. בספר של וורן ordinance survey כתוב שישיא האבן הוא בגובה של 1.46 מהריצפה, אבל זהו הגובה של מרכז האבן. השיא חייב להיות בגובה של המעקה כיון שבתמונות שנעשו מגובה מקביל למעקה רואים שהוא שווה לו, וגובה המעקה הוא 1.60. ואכן בחתך אורך שעשה וורן בעצמו רואים שהשיא גם לשיטתו אינו מרכז האבן. כדי להראות את גובה האבן שרטטו הוא וקונדר קו דמיוני (a-b) בשרטוט המובא להלן) שמראה היכן הפסגה ומה גובה פני הסלע. קו זה עובר מהצפון על הסלע 2 מטר מערבה ממרכז הכיפה עד 8 מטר מהשפה הצפונית של האבן, ואז פונה לפתח המערה שבמזרח הסלע (ראה נספחים ב1), ונראה מהשרטוט הזה שהפסגה בחלק הדרומי היא כ-2 מטר מערבה למרכז הכיפה (3.40 מטר ממזרח לשפת האבן המערבית)³⁰.

אך בשרטוט הזה רואים רק את גבולו המזרחי של קו הפסגה. לפסגה יש רוחב מסויים, ובתמונות שצולמו בגובה המעקה, אפשר לראות שהשיא מגיע במערב עד סמוך למקום בו נחתכה האבן, כחצי מטר מערבית לקו a-b הנ"ל. מיכלסון שרטט את קו השיא הזה על שרטוט האבן של ריצמונד (ראה נספחים ב3), ומצא שמקום השיא הדרומי מערבי ביחס למרכז הכיפה של ריצמונד³¹, הוא 25 ס"מ דרומה מהמרכז, ו-244 ס"מ ממערב למרכז³².

סימני חציבה. אך מיכלסון כתב שסימני החציבה נמצאים דוקא בפינה הצפון מזרחית, ושם הסלע בטבעו שפל יותר.

30. בשרטוט של דלמן (נספחים ב2) הקו a-b אינו מיצג את גובה הפסגה. הוא נעשה מזרחה ממקום הפסגה ולכן הגבהים קצת שונים משל וורן.

31. מרכז הכיפה מצוין בשרטוט של ריצמונד כמקום המפגש של הקווים המחברים את שערי הכיפה. למעשה מבחינת ציר צפון דרום יש חוסר תיאום. קודקוד הכיפה הנראה בצילומי אויר הוא צפוני בכחצי מטר ממה שעולה מממוצע פינות הגג של המתומן. כנראה שזה משום שצלעות הכיפה אינם סימטריות, והרוחב במזרח מערב אינו שווה לאורך מצפון לדרום. מכל מקום מבחינת ציר מזרח מערב, המדידה מקצוות הגג זהה למדידה מנקודת השיא של הכיפה (הפרש 5 ס"מ. כל זה על פי מיכלסון). רצועת השיא נעשית צרה יותר בצפון, ולכן רואים בשרטוט של וורן שנעשה בקו ישר ששם מעט יותר נמוך.

32. מיכלסון עצמו סובר שאבן השתייה היתה אבן שנעקרה ממקומה ונשמרת על ידי הישמעאלים בפינת הסלע הדרום מערבית. מיקומה המקורי לדעתו היה באיזור שקע בצורת טרפז שיש באבן הצכרה. הוא תולה בה את מדרש חז"ל שהאבן של יעקב אבינו נעשתה סניף לאבן השתייה. ועוד כתב שהחור בקוטר מטר שיש בגג המערב בדרום מזרח הסלע תואם במדויק להיות מקום שממנו יכלו להשקיף על הכהן גדול ולראות שאינו מפגל בהזאת הדם כמו שאמרו בגמרא גיטין דף נד ע"ב "ודלמא דחויזינה בפישפש", ולכן יש להציב שם את מקומה של האמה טרקסין.

אך לענ"ד מסתימת המשנה והגמרא ביומא עולה שהאבן שבלטה היא אותה האבן שעליה עומד ההיכל וממנה הושתת העולם. יתכן שהגומה בצורת טרפז נועדה למבנה שהיה עליה והראה מבחוץ היכן מקום בין הבדים כי לשיטתי הצלע המערבית של שקע הטרפז מסתיימת במקום של האמה טרקסין, והצלע הדרומי שלה מקבילה למקום הפסגה, ואפשר שהיה מוצב שם הכן שהיה בהיכל כדי להניח עליו את דם הפר ביום כיפור. ולגבי החור שבמערה בדרום מזרח הסלע, ראשית, מסקנת הגמרא שם שלא צריך לראות את הכהן גדול כי "התורה האמינתו", וגם לא נראה שלצורך כזה יעשו

כשאנו מצרפים את הדברים עם השרטוט של וורן יש להסיק ששיא האבן הוא משטח של חצי מטר על ארבע מטר בסמוך למקום בו נחתכה האבן במערב ועד המקום בו היא נחתכה בצפון, כך שאפשר בעצם לומר שהחתכים באבן ממש מציינים לנו את מקום השיא³³.

ועתה יש להתבונן במקורות, היכן בקודש הקודשים היתה פסגת ההר שהיא שיאה של אבן השתייה, ומה המרחק בינה לבין הפרוכת.

נאמר בתורה: (שמות כה כב) "ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת". פשט הפסוק מלמד שיעקר מקום השראת השכינה היה במקום הארון והכפורת, וכך כתב הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות כה, ב) ש"מקום מנוחת השכינה הוא הארון".

לכאורה אפשר להבין מכאן שהשכינה שרתה במיוחד רק על מקום הארון עצמו שאורכו שנים וחצי אמות ברוחב אמה וחצי, אך בגמרא מנחות צח ע"א מובאת דרשה על מה שנאמר (בדברי הימים ב, ה, ט) "ויאריכו הבדים":

תניא: ויאריכו הבדים - יכול לא היו נוגעין בפרוכת? תלמוד לומר: ויראו; ויראו, יכול יהו מקרעין בפרוכת ויוצאין? תלמוד לומר: לא יראו החוצה, הא כיצד? דוחקין ובולטין בפרוכת ודומין כמיין שני דדי אשה שנאמר: צרור המור דודי לי בין שדי יליין.

חור בקוטר של מטר. אולי היה לחור זה ייעוד להעמדת הכתלים על גבי האבן שאיננו יודעים היאך נעשתה. לשיטתי, מיקומו הוא ממש במרכז 60 האמה של הקודש עם קודש הקודשים בסמוך לכותל הדרום, ומתאים להעמיד בו עמוד שעליו נסמך כל הבית. ואולי הוא העמוד "בעז" שהיה "על פני ההיכל" (ראה דברי הימים ב יג, ז).

33. זווית החציבה שלהן תואמות להפליא לחומת הר הבית המזרחית. החתך של המדרגה העליונה הוא 6 מעלות מן המזרח, והמדרגה הצפונית חתוכה בזווית הניצבת לה. לענ"ד דבר זה מביא לביסוס השערה שהדבר נעשה עוד בזמן שנבנתה חומת הר הבית המזרחית על ידי דוד המלך (שהוא בנה את שער המזרח כפי שאמר שלא שלטה אומה במעשי ידיו ולכן "טבעו בארץ שעריה", שהקליר מפרשו "טבע שער המזרח") החתכים נועדו כדי לציין היכן מקום הפסגה שיבלוט בקדש הקדשים. לפי זה תובן כוונת חז"ל שהאבן קיימת "מימי הנביאים הראשונים", ולכאורה קשה הרי היא מבריאית העולם, אלא הכוונה היא שדוד ושמואל סימנו את מקום הפסגה שעליו תונח הקטורת. יחד עם זאת לפי המידות שאמרנו נראה שהחתך הצפוני שימש גם כמושב לכותל ההיכל, אך מכל מקום נראה שאין זה גובה יסודות ההיכל בכל קצותיו, ואיננו רואים את היסודות כי הם יותר נמוכים. בגמרא (זבחים כד ע"א) אמרו על דוד המלך שהוא קידש את ה"רצפה עליונה... עד ארעית דתהומא". מסתבר שבאותו זמן דוד גם חצב את כל יסודות המקדש, וסימן היכן יבנו את כולו. ההנחה שכל יסודות ההיכל הוכנו על ידו יכולה להבהיר כיצד מבנה הכיפה שורד כ"כ הרבה זמן למרות שכתליו אינם כ"כ עבים כמו כותלי המתחם. הסיבה היא שכל פני הסלע שעליו הונח גם המתומן יושרו עוד בימי דוד המלך, ולכן למבנה יש יסודות איתנים מהרגיל (לעומת זה המבנה של אל-אקצה חרב כמה פעמים. כ"כ בויקיפדיה).

ובמדרש שיר השירים רבה (פרשה א, ג):

“בין שדי ילין” – שהיתה מצומצמת בין שני בדי הארון... ר' עזריה בשם רבי יהודה ברבי סימון, למלך שיצא לו למדבר והביאו לו מטה קצרה, התחיל מצטער בעצמו ומדחק באיבריו, כיון שנכנס למדינה הביאו לו מטה ארוכה התחיל פושט עצמו ומותח איבריו, כך עד שלא נבנה בית המקדש היתה השכינה מתמצעת בין שני בדי הארון, משנבנה בית המקדש “ויאריכו הבדים”.

מהגמרא ומהמדרשים עולה שכל זמן שלא הוקם המקדש מקום השכינה העיקרי היה בין בדי הארון שהגיעו עד הפרוכת שהיתה במרחק קטן יותר מהארון מאשר במקדש, כי גדול קודש הקודשים במשכן הוא עשר אמות על עשר אמות ובמקדש הוא עשרים אמה על עשרים אמה, לכן האריכו הבדים את עצמם בדרך נס עד הפרוכת שבמקדש, וממקום הכפורת עד שם היה מקום השראת השכינה.

הנצי"ב בפירושו לשמות כו, לג מוכיח שכאשר ה' דיבר עם משה רבינו, משה עמד בקודש בין הבדים במקום בליטתם בפרוכת, ומפני זה נקראה האמה שבין קודש הקודשים לקודש בשם 'דביר' (מלכים א, ו, כ), על שם הדיבור של הקב"ה עם משה. וכן לדורות הכוהן הגדול היה עומד ומתפלל את תפילתו העיקרית במקום זה (בבית החיצון ולא בקדש הקדשים עצמו, שם לא היה לו מקום להתפלל היות והניח את הקטורת צמוד לפרוכת כדלקמן), ונראה שעמד דווקא במקום הבליטה ללמד שעד שם נחשב עיקר מקום השראת השכינה.

ונראה שלא רק הבדים התארכו עד הפרוכת אלא גם אבן השתייה שבלטה בקודש הקודשים, בליטתה היתה במכוון דוקא סמוך לפרוכת, כי שנינו ביומא פ"ה משנה ב:

החיצונה היתה פרופה מן הדרום, ופנימית מן הצפון, מהלך ביניהן עד שמגיע לצפון, הגיע לצפון הופך פניו לדרום, מהלך לשמאלו עם הפרוכת עד שהוא מגיע לארון. הגיע לארון, נותן את המחטה בין שני הבדים. צבר את הקטרת על גבי גחלים, ונתמלא כל הבית כולו עשן... משניטל הארון, אבן היתה שם מימות הנביאים הראשונים, ושתייה היתה נקראת, גבוה מן הארץ שלשה אצבעות ועליה היה נותן.

כיון שהמשנה מפרטת את מסלול ההליכה ומציינת שהכהן הולך עם הפרוכת, בלא לציין שמהפרוכת הוא ממשיך והולך למרכז קודש הקודשים משמע שהמקום הגבוה ג' אצבעות מהארץ שעליו הונחה הקטורת היה ליד הפרוכת בלא שיצטרך ללכת לעברו. ובתוספתא (יומא פרק ב, יג) הוסיפו “הגיע לארון ודחף את הפרכת במתניו ונתן המחטה בין שני הבדים”, גם כאן לא אמרו שיש המשך להליכתו למרכז.

וכן מבואר ברש"י (יומא נב ע"ב) שפירש:

"מהלך לשמאלו עם הפרוכת" - שהמהלך מצפון לדרום שמאלו למזרח, והפרוכת היתה לו למזרח החלל לבין שני הבדים, והבדים היו ארוכים עד הפרוכת - ראשן אחד למערב והשני למזרח, אחד בראש הארון לצפון ואחד בראשו לדרום, ואורך אמתים וחצי של ארון ביניהן.

וצריך להבין למה כתב כאן שהבדים הגיעו עד הפרוכת, הרי לכאורה אין לזה קשר למשנה זו, שרק ציינה את מקום ההנחה בין הבדים, אלא משמע שפירש כאן משום שפשוט לו מהמשנה שמקום הנחת הקטורת היה צמוד לפרוכת, ולכן ביאר שדבר זה תואם לקביעה שמניח בין הבדים כי הבדים האריכו, ומבואר שהיה פשוט לו שמקום ההנחה של הקטורת שהוא על פסגת ההר היה צמוד לפרוכת. כך נראה גם מהתנחומא (קדושים י): "ואבן שתיה לפני הארון"³⁴.

ונראה שאין כל הבדל בדבר זה בין בית ראשון לבית שני כי לשון המשנה ביומא (נב ע"ב): "החיצונה היתה פרופה מן הדרום והפנימית מן הצפון... עד שהוא מגיע לארון". ומבואר שהוא הולך בין שתי פרוכות וזה היה רק בבית שני כפי שאמרו שם בגמרא דף נד. הגמרא שואלת "במקדש שני מי היה ארון", ומשיבה "מאי הגיע לארון - מקום ארון", ומשמע להדיא שחויץ מזה שאין ארון כל מסלול ההליכה בשני הבתים שווה, ומה שכתוב במשנה "מגיע לארון" פירושו בין שני הבדים. וסיום המשנה הבאה "משניטל הארון אבן היתה שם" הוא פירוש לכך שאע"פ שניטל הארון עכ"פ אבן היתה שם, כלומר נשארה אותה אבן. עצם העניין שהבדים הם על מקום הבליטה נחשב שהארון מונח על האבן. מקום קדש הקדשים אין בו חלונות והאור של הגחלים מועט, ונראה שלפי הבליטה שהיתה בבין הבדים צמוד לפרוכת יכל הכהן לדעת מהו המקום שעליו יניח את הקטורת.

כל העניין הזה מובן לפי מה שהבאתי לעיל שכשהוקם הבית נתפשטה עיקר הקדושה עד הפרוכת והדביר. במקום הפרוכת דיבר הקב"ה עם משה וההנחה של הקטורת דוקא שם מדגישה את העניין הגדול של חיבת הקב"ה לעם ישראל כחיבת חתן וכלה.

אכן אי אפשר להניח את הקטורת צמוד לפרוכת, לכן נראה שהפרוכת היתה כ-50 ס"מ מהפסגה, ולפי האמור לעיל שהפסגה היא חצי מטר עד סמוך למקום החציבה שבאבן נראה

34. יש מחלוקת בראשונים היכן עמד גוף הארון, אך מקום גוף הארון אינו נוגע לנידון דידן שכן לכל הדעות הבדים התארכו עד הפרוכת. אכן הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פרק ד מתייחס גם לאבן וכתב "אבן היתה בקדש הקדשים במערבו שעליה היה הארון מונח", אך הרמב"ם לא מדבר על מקום הנחת הקטורת שהוא לפי המשנה ליד הפרוכת. הרמב"ם מניח מסברה או מחמת פירושו לתנחומא שעיקר האבן היתה במערב שכן שם השכינה שורה. אין הכרח שהמציאות תתישב עם הנחה זו, וגם יכול להיות שכיון שהסלע שם בעומק שעליו היה האוטם, זה נחשב שהאבן במערבו כי לאחר מכן יש תהום. עכ"פ מה שכתב "ועליה הארון מונח" הוא מסקנה מוכחת ממה שאמרו במשנה שמשניטל הארון אבן היתה שם, וזו אכן המציאות גם אם עיקר האבן הוא במערב דכיון שהבדים התארכו עד לשם שפיר אומרת הגמרא שהארון מונח על אותה אבן שעליה מניחים את הקטורת.

שהפרוכת צריכה להיות 1.9 מערבה ממרכז הכיפה. וסיום הפסגה הזו בדרום הוא בין הבדים וזה שהאבן מתחילה להשתפל היה הסימן היכן מקום הנחת הקטורת.

ומעתה כפי שאמרנו לעיל בהתאם לאמה של 51.72 יש התאמה מופלאה בין מבנה הכיפה למסורת שכן הכותל הצפוני והדרומי של המתומן מתחמים בדיוק מפליא את תחום ההיכל עם האולם, וכנ"ל. גם כותל המתומן המזרחי נמצא בקצה התחום המזרחי של ההיכל (ולא כפי שיוצא מהשרטוט של הרב קורן שהכיפה אינה כוללת את האולם), וכותל המתומן בצד דרומי של הצלע המערבית מציין את תחום ההיכל המערבי. וכיפת השלשלת נמצאת על מקום המזבח.

נמצא לפי זה שמקום הפרוכת הוא 2 מטר מערבית למקומה בשרטוט של הרב קורן, וממילא אין קושי במה שהזנו את החומה הצפונית 2 מטר דרומה מהשרטוט שלו.

ואף שבהזזה מערבה של הפרוכת הרווחנו רק 2 מטר כצמצום יחסי לרווח המערבי שבשרטוטים של הרב קורן, למעשה יש כאן רווח גדול יותר, כי אנו משתמשים באמה של 51.7 ס"מ ולא של 57.4 ס"מ כמו הרב קורן. המרחק ממרכז קודש הקודשים לכותל העזרה הצפוני מבפנים הוא 67.5 אמה בעוד שהמרחק מהפרוכת לכותל העזרה המערבי מבפנים הוא 48 אמות, וזה הפרש של 20 אמה שבעקבותיהם משתנה הרווח בצורה לא סימטרית, לכן עם כל הקטנת האמה בס"מ אחד הרווחנו 20 ס"מ, וכיוון שהקטנו את האמה ב-5.7 ס"מ הרווחנו עוד 1.15 מטר, ולכן בסופו של דבר המרווח בצפון גדול מהרווח במערב בצורה ניכרת - 1.5 מטר.

ה. עובי כותלי העזרה

יש לעיין האם כשאנו מציבים את הפרוכת בצלע המזרחי של הפסגה כפי שביארתי, נמצא את החפיפה בין כותל העזרה לשפת הרמה המזרחית. לצורך זה נזכיר מה שביירנו במאמר אחר במעלין בקדש (גליון לט עמ' 51) בענין עובי כותל העזרה.³⁵

המשנה לא פירטה כלל את עובי הכתלים, ומזה נראה שהם לא היו שווים בכל הכיוונים. המהרי"ט המובא בספר דרך הקודש (במהדורת זכרון אהרן דף צט) דן בשאלה איך יתכן שאורך העזרה הוא מספר אמות שאינו בכפולות חמישים ואינו מתאים לגודל המשכן שכל מידות חצרותיו הם כפולות של חמישים, והסיק שלגבי האורך 187 אמה, צ"ל שהכתלים משלימים ל-200 אמה, שהם כפליים מאורך חצר המשכן כפי שההיכל גדול באורכו פי שניים. ולגבי הרוחב, כתב הרב קורן במעלין בקדש גליון ל (עמ' 73) שהוא משלים עם הכתלים ל-150 אמה, פי שלוש מחצר המשכן (והוצרכו להגדיל כך בגלל המזבח עם הכבש. בבית שלישי הוא רק 100 אמה כנראה בגלל שלא יהיה כבש). גם במקדש עצמו

35. ראה מש"כ בעניין זה במעלין בקדש גליון לט החל מעמ' 37.

100 על 100 אמה הוא בתוספת הכתלים, ומסתבר שגם במשכן 50 על 100 של החצר הם בתוספת עובי עמודי המשכן.³⁶

והנה אנו רואים שרוחב העזרה זהה לגודל עזרת נשים 135 אמה על 135 אמה, לכן נראה שיש להגיע ל-150 אמה גם בעזרה וגם בעזרת נשים, דכל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון.

כיצד אם כן נחלק את עובי הכתלים? בצפון ובדרום סביר שיש לחלקם באופן שווה, בין בעזרה ובין בעזרת נשים 7.5 אמות לעובי כל כותל, כי אין סיבה לחלק בזה בין שני הכיוונים (וכן עולה מהרדב"ז).³⁷ אך לגבי חלוקת האמות במזרח ובמערב נראה שעובי הכתלים לא היה בהכרח שווה, כמו שיש הבדל של אמה בין כותלי ההיכל לכותלי האולם, כי יש הבדל בין המערב הקרוב יותר לקדושה מאשר המזרח, ולכן נראה שיש לתת 5 אמות לכותל המערב של העזרה ו-4 אמות לכותל המזרח של עזרת נשים, ואת השיעור המשלים על 187 של העזרה (שחסר להשלמה של 13 עוד 8 אמות), ושל עזרת נשים (שחסר להשלמה של 15 עוד 11 אמות) נצרף לכותל העזרה שבאמצע. לפי זה יוצא שרוחב חומת העזרה המזרחית כלל את עובי הכותל של העזרה ואת עובי הכותל של עזרת נשים והוא 19 אמה. ובאותו מאמר במעלין בקודש כתבתי שנראה לדייק יותר ולומר ששער ניקנור היה 18.80 אמה כדי שיתקיים עניין 'החמה מצמצמת בו' דהיינו לכלוא בתוכו את השמש, ולפי זה נאמר שחומת עזרת נשים היא 4.20 אמות (מחצית מעובי חומת הר הבית שאנו רואים במדידות של ימינו, וכרוחב הכותל שמצא ייבין).

ויש להוסיף שלא מסתבר שחז"ל יאמרו שהעזרה היא קל"ה על קפ"ז אמה כאשר המדידה היא רק על פי חריגת השער לפנים. דבר זה מביא למסקנה שלא רק שער ניקנור אלא כל חומת העזרה היתה בעובי זה, ולכן היו בה לשכות. יוסף בן מתתיהו כתב שבית השער היה 30 אמה, אם דבריו נכונים יתכן שבשער עצמו היתה תוספת שנראתה כבית השער לכיוון עומק עזרת נשים (אך יתכן שכוונתו ל-20 אמה כי נראה לפי הגובה שכתב

36. בברייתא דמלאכת המשכן פ"ה כתבו שבין עמוד לעמוד היה 5 אמות, ויש 11 עמודים, ונראה ש-5 אמות הוא המרחק בין אמצע עמוד לאמצע עמוד בכל עמודי האמצע, אבל בעמודי הקצוות היה מרחק 5 אמות בין אמצע העמוד לקצה העמוד החיצוני, ולא כפי שכתב מילכסון במאמר שבאתר שלו שגם בעמודים החיצוניים המרחק הוא לאמצע העמוד. לפי דבריו יוצא דבר משונה שהמרחק של 50 אמה הוא בין אמצע עמוד שבקצה לאמצע עמוד שבקצה.

37. כך כתב הרב קורן במעלין בקדש גליון ל (עמ' 73) שנראה שזהו המקור לדברי הרדב"ז (ב, תרצא) שיש להרחיק 40 אמה מכותל הכיפה הצפוני כדי שלא נהיה בחשש של כניסה למקום כותל העזרה, כי רוחב ההיכל במקום הצר 70 אמה, ויש 32.5 אמה משני צדיו להשלמת 135 אמה. הרדב"ז כתב להרחיק 40 אמה בגלל ששיער את הכתלים ברוחב 7.5 אמה כדי שיושלם רוחב העזרה ל-150.

שיש לו בזה חילוף בין אמה לרגל), ומכל מקום רק החלק שהיה ברוחב 10 אמות על 18.8 נחשב גוף השער, והוא כרוחב כל חומת העזרה.

ו. התאמת הממצאים לאמה בת 51.72 ס"מ

ועתה, לאחר שהעמדנו את הפרוכת במרחק 1.90 מטר מערבית למרכז הכיפה, נראה שהכל מתאים. לפי צילום אוויר המרחק משפת הרמה המזרחית לקודקוד הכיפה הוא 80 מטר (ולא כפי שכתב באוצר ירושלים³⁸), ועד הפרוכת שהצבנו 81.9 מטר, שהם 158.4 אמות. ואנו רואים שאכן הדברים מתאימים לדברי חז"ל, כי המרחק מהפרוכת לסוף העזרה על פי המשנה (מידות ד, ז) הוא 139 אמות (1 אמה טרקסין, 40 ההיכל, 6 כותל ההיכל, 11 האולם, 5 כותל האולם, 76 העזרה³⁹), ואם כותל העזרה המזרחי היה 18.80 אמות כפי שביארנו, יוצא 157.8 אמות. ולפי זה מול כותל העזרה במקום המדרגות מסתיים 30 ס"מ ממערב לכותל הרמה, והיא אכן מכוסה כפי שנראה בתמונה שבנספחים א1.

אך אם נלך לפי אמה קטנה יותר נצטרך להגדיל את רוחב חומת העזרה בהתאם. כיון שאורך העזרה מחומתה עד הפרוכת הוא 139 אמות, כל שינוי של אורך האמה בס"מ אחד מצריך שינוי רוחב חומת העזרה ב-139 ס"מ. לפי זה יוצא שלפי אמה של 48 ס"מ נצטרך להוסיף 5.14 מטר לרוחב חומת העזרה, ובמקום 9 מטר צ"ל שרוחבה היה 15 מטר, וזה נראה שיעור גדול מדאי, ובעיקר קשה שזה לא יתאים כלל להנחה שהחומות צריכות להשלים את גודל המקדש לכפולות של חמישים – 350 אמה, אי אפשר להתאים אמה של 48 ס"מ להשלמת מספר האמות הזה של העזרה ועזרת נשים כי באופן כזה לא נשארת יתרה לחומה המערבית והמזרחית להשלמה ה- 350 אמה.⁴⁰

ואם נלך לפי אמה של 57.4 ס"מ יוצא ששטח העזרה בלי החומה מסתיים מטר לפני שפת הרמה, וכיון שבחומה היו שתי לשכות של השער, יוצא שהיא אינה חופפת לכותל

38. באוצר ירושלים (עמ' 320-319) כתב שהמרחק מהרמה עד שפת האבן המזרחית הוא 73 מטר, האבן היא ברוחב 13.18 מטר ומרכז הכיפה 5.20 מטר ממערבה, יוצא שממרכז הכיפה לשפת הרמה לדבריו הוא 81 מטר, אך המרחקים שכתבתי הם על פי מיכלסון. יש להבהיר שמרכז הכיפה אינו זהה למרכז האבן אלא כמטר מערבית ודרומי ממנו.

39. עזרת ישראל 11, עזרת כהנים 11, המזבח 32, בין האולם למזבח 22.

40. ר' אשר גרוסברג (במאמרו בתחומין טז) הקשה על הסוברים שהאמה קטנה מ-48 ס"מ שלפי ההנחה שכותל המזרח של הר הבית במקומו של כותל המתחם יוצא שהמזרח גדול מהדרום, ועל הסוברים שהאמה היא 44 ס"מ הקשה שהעזרה חורגת מתחומי ה-500 אמה של הר הבית. והרב אלקנה ליאור (בספרו 'אמה של קודש') מקשה עליהם שלפי זה יוצא שמקום החומה המערבית אינו בשולי ההר. אך קושיות אלו הן רק לפי ההנחה שה-500 על 500 חייבים להיות תחום מדויק, ולענ"ד על פי הדקדוק מהמשנה ומסורת הכותל הם יכולים ואפילו צריכים להיות גם יותר מ-500, ורק לא פחות מ-500 כפי שביארתי במעליו בקודש גליון לט, ולכן מהדברים האלו אין עליהם קושייה.

הרמה ויוצאת ממנה הרבה, וזה כבר הראינו לעיל שאינו סביר בגלל המסורת שהרמה נבנתה על יסודות כותל העזרה כדי שלא יתקרבו אליה, ובודאי אין מקום למה שחישבנו שרוחב חומת העזרה צריך להיות 18.8 אמה.

ועוד יש להעיר, שעל הרמה ישנם שני בורות מים בצורת מלבן מאורך 40 על 10 מטר, אחד בדרום מזרח והשני מצפון. לפי אמה של 57.4 שני בורות המים חודרים הרבה לתוך העזרה, והדרומית מגיעה עד סמוך לאולם, ולא מובן למה הוא נחפר בצורה כזו שאינה נוחה, ולפי אמה של 48 ס"מ, בצפון האמה לא נכנסת כלל לעזרה, ולא מסתבר שהבור פונה לעזרה מבלי להכנס בה. ובפרט יקשה לפי מה שהראיתי לעיל בהערה 28 שמצפון להיכל היתה העזרה במפלס ההיכל, דודאי מסתבר שהמים צריכים להכנס לשם כדי שיכול לשוטפה בנוחות. אבל לפי אמה של 51.72, יש הגיון רב בצורת הבורות, הדרומי אינו נכנס לעזרה אלא בעיקר בשני מקומות, האחד מצפון מערב המזבח, והשני מדרום מערב המזבח, ואינו מגיע לאולם, ונוח לנקז לבור הזה את הדם, והצפוני מביא מים לחלק העליון של העזרה שהיה ממול ההיכל.

לפי גובה הצכרה נוכל לחשב את מפלס העזרה. לפי המפה של וילסון שיא גובה הצכרה הוא 743.7 והוא שיער שגובה הסלע במקום המיועד לעזרה הוא 741, אך לפי זה לכאורה חסר לנו יותר מחצי מטר הצכרה כי ההפרש יוצא רק 2.70 מטר, בעוד שההבדל בין מפלס העזרה למפלס ההיכל לפי המשנה הוא 6 אמות (3.1 מטר), וגם צריך חלל לחצוץ מהטומאה.

אך אפשר להתאים את הגבהים בנקל. צחי דבירה מציין שבשנת תשל"ה נעשתה חפירה באיזור כיפת השלשלת לעומק 2 מטר, ולא הגיעו בה לסלע האם, וא"כ גובה הסלע שם אינו 741 מטר.⁴¹ על פי חישובים של מיכלסון גובה הפסגה הוא 744.7, כמטר יותר מוילסון⁴², לכן לפי דרכנו מפלס העזרה ממזרח להיכל היה 741.6, מטר מתחת למפלס הרמה, ולא נמצא בשטחה כל סימן (סלע או אדמה טרה רוסה) שמערער את ההנחה הזו.

41. הוא מציין שמצאו רצפות מבית שני, והדברים מתאימים למסורת הכיפה שהיתה שם רצפה מעל חלל.

42. במעלין בקודש יא מובא החישוב של מיכלסון שהגובה הוא 745.05. והרב קורן (מעלין בקדש לב מ' 68) כתב להשיב על דבריו שלא מסתבר שמודדים מומחים טעו, אך מיכלסון כבר הראה שמקור הטעות ברור, ואי אפשר להתווכח על זה. וורן כותב שגובה הרמה בשפה המזרחית 742.24, וגובה האבן 1.46 ס"מ מעל ריצפת הרוטנדה (כ"כ ב ordinance survey), לכן יצא לו גובה האבן 743.7. אך יש דברים שהוא לא התחשב בהם (מלבד ההבדל של כ-25 ס"מ מתצלום אוויר של היום, יש 75 ס"מ הבדל):

א. הפרש הגובה שנוסף בין השפה המזרחית של הרמה לכניסה למתומן.
ב. הגובה שנוסף על המשטח בתוך המתומן בגלל רצפת הרוטנדה שסביב הסלע.
ג. רואים בתמונות שגובה הפסגה הוא כגובה המעקה – 1.60 (גובה המעקה נבדק על ידי חוקר מצרי).

לפי 'מלחמות היהודים' מפלס הר הבית שמדרום להיכל היה 19 מעלות של חצי אמה, ועם 12 מדרגות ההיכל לפי אמה 51.72 ס"מ הם 8 מטר, וזה מביא למפלס הר הבית 736.7. קדקד קשת וילסון לפי וילסון נמצא בגובה 736.36 מ', והגבהים מתאימים. יש שסוברים שמעל קשת וילסון עברה אמת מים והיה מקום הכניסה להר הבית ממערב. מפלס העליון של מים 736.87 ואם כן האמה נכנסה לתוך הר הבית כ-30 ס"מ מעל מפלס הר הבית שמדרום להיכל, אך יש שסוברים שהמים נכנסו בכלל מצפון הרמה. מצפון לכיפה בשטח המיועד להר הבית נמצאים סלעים הגבוהים מגובה זה, אך מסתבר שבהר הבית יכולים להיות מקומות שבהם סלעים גבוהים מהמפלס, וכפי שהמזרח נמוך מהדרום והמערב, כך הצפון יכול להיות גבוה ממנו, אבל לא מסתבר שהיו משטחי סלעים כאלו בעזרת נשים או בחיל. מפלס עזרת נשים היה 4.30 מטר מתחת למפלס העזרה - 737.3 (היום לפי וילסון הוא 738.6) ולפי האמה שלנו וההנחה שהמקדש היה כרוחות העולם, אכן לא נמצאו סלעים גם באיזור העזרות וגם באיזור החיל.⁴³

בתוך כל הלימוד בענין זה עלו ראיות שמחזקים את מסורת הכיפה וכותל המערבי. התאמת גודל הכיפה לגודל ההיכל בצורת מדויקת מחזקת את המסורת שהיא באה לציין את מקום ההיכל. וצורתו של החפיר הצפוני מחזקת את מסורת הכותל המערבי. אפשר לתמצת את הראיות למיקום המדויק של מקום הנחת הקטורת סמוך לפרוכת במרכז ק"ק בצורה הבאה. מקום זה אינו יכול להיות דרומי או מזרחי מהשיא של האבן בגלל "ראש ההר" כלומר שהאבן וכל ההר הולכים ומשתפלים ממקום שיא האבן לדרום ולמזרח. והיא גם לא יכולה להיות במקום שונה ממה שהצבנו לכיוון מערב או צפון בגלל הגבולות שנמצאו "סביב סביב", כלומר האדמה שנמצאה 4-5 ממערב לכיפה, שמגבילה את התחום המערבי, והחפיר הצפוני שמגביל אותנו לתחום הדרומי של פסגת האבן כדי שהצפון של הר הבית ישאר גדול מהמערב. מסייע לכך גם ממצא האבן שביסוד חומת הרמה המזרחית, וכך מתקיימת נבואת יחזקאל (מג, יב): "זאת תורת הבית על ראש ההר, כל גבולו סביב סביב קדש קדשים, הנה זאת תורת הבית".

אמנם מיכלסון כתב לי שגם החשבון שהוא עשה בעבר לא מדויק בגלל חוסר בנתונים מדויקים כשבאים ממזרח. למעשה אפשר לחשב במדויק לפי גובה הכניסה המערבית של המתומן. הגובה של הרמה לפני הכניסה שם הוא לפי צילום אויר של אורי אובזבסקי 742.82 (צילום אויר שלו בגובה השפה המזרחית הוא 742.51. הבדל מוילסון 26 ס"מ הנובע כנראה מחישוב גובה פני הים). בצילומים רואים שיש במבוא המערבי הגבהה של 14 ס"מ לפני הכניסה (מלבד הבליטה במפתן עצמו שבה אין להתחשב כי השטח חוזר ויורד לגובה המבוא), וכמו כן יש הגבהה של 15 ס"מ של הריצפה סביב הסלע, וגובה המעקה הוא כגובה הפסגה 1.60 - סה"כ 744.7.

43. מה שאין כן לשיטת ר' מיכלסון שיש סלעים בולטים בגובה 738.2 באיזור המיועד לחיל שמצפון לעזרת נשים (באזור בור 27, במאמר של טוביה שגיב בתחומין כח כתוב שהוא באזור עזרת נשים לפי הרב קורן, אבל רואים בשרטוט שהוא עצמו מציג בעמ' 493 שאינו כן).

ז. סיכום

- א. מהמרחק בין החומה המזרחית למערבית בדרום הר הבית מוכח ששיעור האמה אינו גדול מ-56 ס"מ, שאם לא כן רוחב הר הבית יעלה על 500 אמה.
- ב. מדברי חז"ל עולה שהסלע שעליו הונחה הקטורת בלט סמוך לפרוכת. מקום השיא של האבן כיום הוא נמצא 2.5 - 2 מטר מערבה למרכז הכיפה.
- ג. על פי המסורת העולה מרדב"ז שמבנה הרמה תוכנן על ידי יהודים להוות סימן היכר למקום העזרה, מסתבר ששפת הרמה המזרחית נבנתה על גבול כותל העזרה באופן שהיא תכסה אותה ברובה, ובכך היא תשמר מביזוי, ורק בפינה הצפון מזרחית של העזרה תהיה חפיפה הניכרת לכותל הרמה. הדבר מתאים לממצאים שהתגלו תחת כותל הרמה בשלושה מקומות חפירה.
- ד. לפי אמה של 56 ס"מ נצטרך להעמיד את כותל העזרה מחוץ לכותל הרמה, לקצר צלע של עזרת נשים, ולומר שעובי הכתלים אינו משלים למספר עגול של 350 אמה שהוא כפולות של חמישים, ולפי אמה כזו בור המים הדרומי פולש לשטח העזרה בצורה לא הגיונית.
- ה. לפי אמה של 48 ס"מ, כותל העזרה רחב מדאי, לא ישאר עובי מספיק לכותלי המזרח והמערב להשלים למספר העגול, ולפי אמה כזו בור המים הצפוני אינו מגיע לשטח העזרה, למרות שראוי שיכנס בה.
- ו. לפי אמה של 51.72 ס"מ ישנה התאמה יפה בין מקום השיא של אבן השתייה, למסורת שכותל הרמה מתחם את העזרה, ולמספר עגול של תחום העזרות - 350 אמה. הבורות נכנסים לעזרה בצורה הגיונית הן בצפון והן בדרום, וגם הכיפה מתחמת את תחום ההיכל במדויק.
- ז. הפתרון לסתירה שבין שיעורי נפח לשיעורי אורך בכל התורה הוא על פי דברי הקליר שסאת הלח גדולה בשליש מסאת היבש. ממצאים רבים מובילים למסקנה העולה מזה שאמה היא 51.72 ס"מ.
- ח. גם אם לא נקבל את כל פרטי החשבונות נוכל לחשב את מקום המזבח ממקום פסגת אבן השתייה על בסיס שיעור האמה הנ"ל.
- ט. התיאום המדויק לגודל הכיפה מבסס את מסורת הכיפה, וצורת החפיר הצפוני מחזקת את מסורת הכותל המערבי.
- י. האדמה האדמדמה שנמצאה במרחק של 4-5 מטר מערבה מהפתח המערבי של הכיפה מחזקת את מסורת הכיפה, ומקשה על האפשרות שהעלה הרב גורן שהצרכה היא מקום המזבח. לעניין זה יש השלכה מעשית לגבי העולים להר הבית כשהם מקיפים אותו

במערב. אך אין כאן הוראת הלכה למעשה, אלא הצעת דברים. גם אם נכונים דברינו, לגבי הקרבת קרבנות עדיין יש לעיין ברמת הדיוק הנדרשת לזיהוי מקום במזבח, והאם סטייה של ס"מ בודדים מעכבת.

נספח א - תצלומי יסודות כותל הרמה המזרחי

להלן תצלומי האבנים שנראו מתחת לכותל המזרחי של הרמה.

1. תמונה שצולמה ע"י ג'ונס בשנת תש"ז בפינה דרומית של המדרגות שבמזרח הרמה.

2. תמונה שצולמה מחפירה שבוצעה בשנת תשל"א כ-30 מטר דרומה מהפינה הצפון-מזרחית. רשות העתיקות: תיק פ/י - ס/ה/1/5 x [הר הבית סודי].

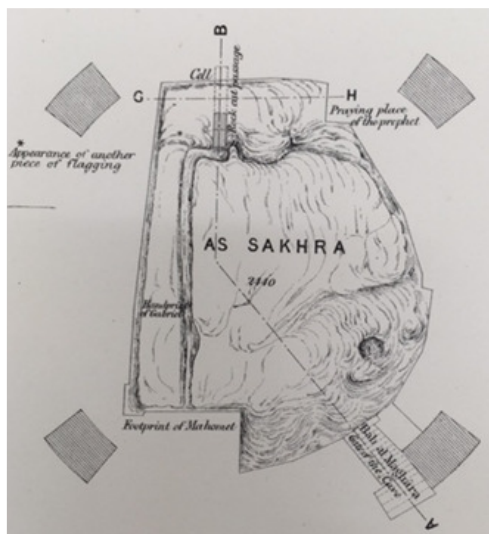
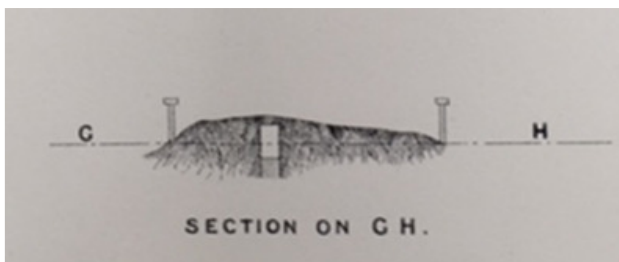
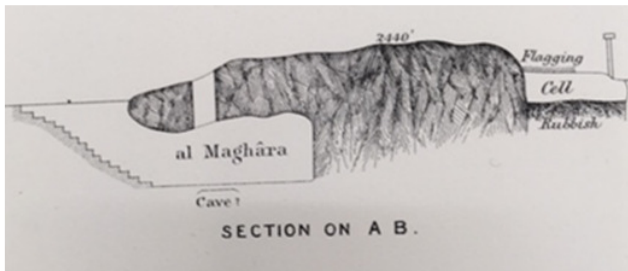
שיעור האמה בהתאמה למסורת ולמצאים בהר הבית

3. תמונה של גאליהו קורנפלד המובאת בסוף 'חצרות בית ה'', ככל הנראה ממרכז מזרח הרמה, מהשנים תשל"א-תשל"ב.

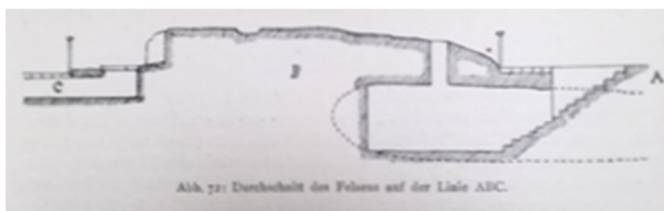
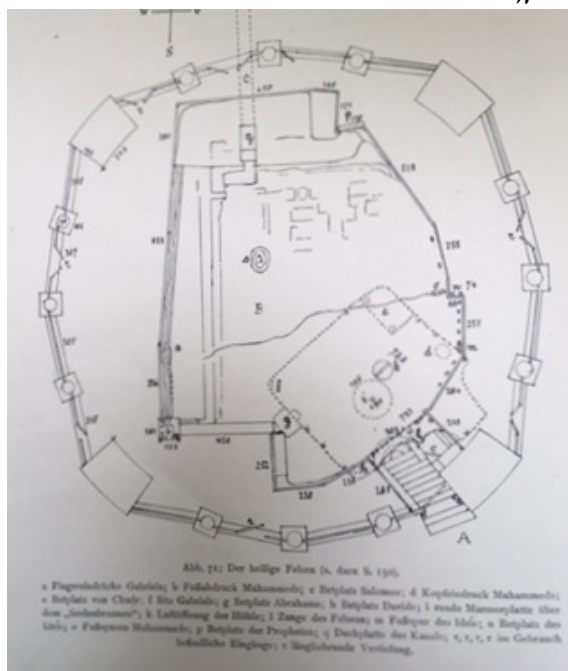
נספח ב - שרטוטי פסגת אבן השתייה

1. שרטוט של אבן הצכרה עם חתך אורך של וורן וקונדר. לפי שרטוט זה מקום הפיסגה הדרומי הוא במקום בו כתיבם האותיות .as.

שיעור האמה בהתאמה למסורת ולמצאים בהר הבית

2. השרטוטים של דלמן. חתך הגובה שמוצג בתמונה השנייה נעשה מעט מזרחה ביחס לשרטוט של וורן, ואינו מייצג את גובה הפסגה.

3. השרטוט של ריצמונד, עם ציון מקום הפסגה שהוסיף מיכלסון. (מודגש בקו אפור).
התמונה מוטית ככיוון רוחות העולם. הצד העליון הוא המזרח.

